

BOHEMISTYKA

4/2003

Rocznik III – ISSN 1642-9893

Redaktor naczelny
Mieczysław Balowski

Komitet Redakcyjny:

Mieczysław Basaj (Warszawa), Neil Bermel (Sheffield), Marie Čechová (Praga), Jiří Damborský (Ostrawa), Fryderyk Drejer (Wałbrzych), Ernst Eichler (Lipsk), Milan Fryšček (Nowy Jork), Jaroslav Hubáček (Ostrawa), Marie Krčmová (Brno), Jan Kořenský (Praga), Eduard Lotko (Ołomuniec), Alena Macurová (Praga), Margerita Mladenowa (Sofia), Walery Mokijenko (Greifswald), Dobrava Moldanová (Ústí nad Labem), Galina Nieszczimienko (Moskwa), Teresa Zofia Orłoś (Kraków), Janusz Siatkowski (Warszawa), Hana Sodeyfi (Wiedeń), Jiří Svoboda (Ostrawa), Józef Zarek (Katowice)

Sekretarz Redakcji
Anna Zura

Spis treści

Prof. PhDr. Jan Chloupek, DrSc. (25.07.1928 r.–7.10.2003 r.) 287

Artykuły i studia

Elżbieta Szczepańska, *»Obecná čeština« w literaturze czeskiej* 289

Milena Hebal, *Dystrybucja zakończeń imiesłowu przeszłego czynnego we współczesnym języku czeskim* 299

Patrik Mitter, *Hybridní kompozita v současné češtině z hlediska slohových příznaků a expresivity* 321

Tomáš Typovský, Jan Holeš, *Příjmení na bázi zooapelativ v češtině a v polštině* 328

Agata Ostrowska, *Początki czeskiej terminologii gimnastycznej* 336

Recenzje, omówienia, noty

Encyklopedický slovník češtiny, red. Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002, 604 s., ISBN 80–7106–484–X (przez Irenę Konderlovą) 348

Stanislava Přádná, Zdena Škapová, Jiří Cieslar, *Démanty všednosti. Český a slovenský film 60. let. Kapitoly o nové vlně*, Pražská scéna, Praha 2002, 387s., ISBN 80–2222–112–2 (przez Małgorzatę Walczak) 350

Kronika

Eva Minářová, *Jubileum profesora Milana Jelínka* 356

Agnieszka Zięba, *Jubileusz Profesora Edwarda Lotki* 360

Spis rocznika 2003 363

Informacje dla Autorów „Bohemistyki”

Ze względu na konieczność ujednoczenia strony graficznej tekstów drukowanych w „Bohemistyce” podajemy poniżej zasady opracowania tekstu maszynopisu:

1. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 15 stron normalizowanego maszynopisu (format A4, 30 wierszy na stronie po 60 znaków w wierszu), objętość recenzji i pozostałych tekstów (np. informacji, artykułów jubileuszowych itp.) – do 8 stron.
2. Przypisy należy podawać po artykule.
3. Tablice, wykresy i inne obiekty graficzne powinny być dołączone na końcu tekstu na oddzielnych kartach. Natomiast w tekście Autor powinien zaznaczyć miejsce, do którego się one odnoszą.
4. W cudzysłowie podajemy tytuły czasopism, konferencji, cytaty (o ile nie są inaczej wyodrębnione w tekście, np. inną wielkością czcionki).
5. Kursywą wyodrębniamy wszystkie omawiane wyrazy, zwroty, zdania, ponadto tytuły prac zwartych i ich części (np. rozdziały), tytuły artykułów, zwroty obcojęzyczne wplecione w tekst. Na wydruku należy te fragmenty oznaczyć linią falistą.
6. Podkreślenia tekstowe oznaczamy spacją, na wydruku – podkreśleniem linią przerywaną.
7. Znaczenia wyrazów, idiomów czy innych zwrotów podajemy w łapkach ‘ ’.
8. Prace należy przesłać na dyskietce (wpisane do komputera w programie WORD v. 6.0 i wyższa) z jednym wydrukiem.
9. Autorów prosimy o dokładne podanie imion, nazwisk, stopni i tytułów zawodowych lub naukowych, nazw miejscowości, adresów prywatnych i numeru telefonu lub e-mailu.
10. Tekstów nie zamówionych Redakcja nie odsyła.

Warunki prenumeraty

1. Wpłaty na prenumeratę są przyjmowane na okresy roczne.
2. Cena prenumeraty na cały rok wynosi 20 zł.
3. Wpłaty na prenumeratę przyjmuje Wydawnictwo „Pro”, skr. poczt. 7, 59–230 Prochowice.
4. Terminy przyjmowania prenumeraty: na kraj do 10 listopada, na zagranicę do 31 października.

Wydawca: Wydawnictwo „Pro” i PWSZ w Wałbrzychu (58–309), ul. Westerplatte 39, tel. + 48 74 666 00 71, e-mail: mieczyslaw.balowski@uni.opole.pl

MASARYKOVA UNIVERZITA V BRNĚ
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV ČESKÉHO JAZYKA

Plní zármutku oznamujeme,
že dne 7. října 2003 zesnul ve věku 75 let

prof. PhDr. Jan Chloupek, DrSc.,

bohemista mezinárodního významu, laskavý a moudrý člověk.

Životní i vědecká dráha zesnulého Jana Chloupka je spojena s Brnem, jeho vyzařování však mělo dosah daleko širší, a to nejen český. Zasloužila se o to jak jeho odborná a vědecká práce, tak i pedagogické působení včetně činnosti organizační a konečně i schopnost převádět vědecké poznatky do praxe a zasvěceně a s elegancí jemu vlastní o nich na nejrůznější úrovni publikovat a diskutovat.

Počátky vědecké dráhy zesnulého jsou spjaty s brněnským pracovištěm Ústavu pro jazyk český, kde se věnoval studiu nářeční syntaxe a podílel se na přípravách *Českého jazykového atlasu*. Zájem o syntax spontánní mluvy probleskuje i v pracích pozdějších.

Po působení na univerzitě v Erlangenu přechází prof. Chloupek roku 1969 na Filozofickou fakultu brněnské univerzity; přednáší, ale přejímá i četné povinnosti organizační – po léta byl mj. děkanem fakulty. Pracuje na ní až do r. 1993. Krátce pak působil na Ostravské univerzitě. S nastoupenou dráhou vysokoškolského pedagoga se změnila jeho vědecká orientace, profiluje se ke stylistice. V jeho pojetí jde o disciplínu velmi otevřenou, jež se zabývá funkcemi celého národního jazyka ve všech typech komunikace. Otázky stylistické pak opakovaně hlouběji promýšlí v souvislosti s obecnějšími problémy stratifikace češtiny a s otázkami sociolingvistickými. V teorii národního jazyka zkoumá zvláště napětí mezi vyjadřováním spisovným a nespisovným.

I když byl sám silnou vědeckou individualitou, dovedl se podílet na práci týmové. Svědčí o tom nejen *Stylistika češtiny*, ale i kolektivní monografie z posledních let věnované mluvené češtině. Ale byl i zaníceným učitelem podílejícím se na výchově dalších generací. Byl inspirujícím autorem odborných studií, chápavým oponentem vědeckých prací, ochotným konzultantem. A také studnicí vzpomínek na fakultu a osobnosti její lingvistiky, duchaplným vypravěčem a vtipným společníkem. Tak ho poznali kolegové, přátelé a stovky studentů, které připravil do života. Měl rád český jazyk, měl rád svůj obor. A tuto lásku chápal jako službu, již se věnoval do posledních chvil.

Obecná čeština w literaturze czeskiej

W czeskim języku ogólnonarodowym dwom odmianom języka polskiego, tj. pisanemu (oficjalnemu) i mówionemu (potocznemu), odpowiadają właściwie trzy odmiany – oprócz odmiany pisanej (*spisovná čeština* = dalej SČ) i mówionej (*hovorová čeština*) istnieje bowiem jeszcze w czeskiej strukturze językowej *obecná čeština*, będąca w opozycji do dwóch pierwszych odmian.

Obecná čeština (dalej OČ) i jej dosyć ekspansywna obecność w systemie języka czeskiego ma dobre strony, zwłaszcza jeśli chodzi o jej funkcjonowanie w utworach literackich. Daje ona dodatkowe możliwości czeskim twórcom i autorom, którzy dysponują w związku z tym niejako dwoma kodami językowymi (*spisovná čeština* i *obecná čeština*) o zróżnicowanej wartości stylistycznej. Takie bogactwo czeszczyzny w postaci dodatkowych środków stylistycznych, to niewątpliwa „zasługa” OČ.

Pisze o tym E. Lotko:

Pronikání nespisovných prvků do spisovné češtiny i pronikání obecné češtiny do jazyka uměleckých děl neznamená oslabování nebo rozpad spisovné normy. Čeština jako ustálený jazyk s vyspělou literární tradicí je ve výhodě v tom, že právě při své *vrstevnatosti* umožňuje ve větší míře vytvářet jazykové charakteristiky dobové i sociální a sloužit k ozvláštění uměleckých textů (Lotko 1986, s. 52–53).

Jednak stanowisko czeskich odbiorców i krytyków wobec zjawiska przenikania elementów OČ do utworów literackich nie było i nie jest zgodne. Niektórzy są zwolennikami tego procesu, który według nich wzbogaca język literacki, inni zaś widzą w nim zagrożenie. Niebezpieczeństwo – zdaniem przeciwników – polega m.in. na tym, że OČ może stać się źródłem wulgaryzacji języka czeskiego.

J. Hrabák (1962) uważa, że zjawisko wulgaryzacji nie musi zagrażać utworowi, wykorzystującemu OČ pod warunkiem, że autor używa jej w mowie niezależnej, w dialogach (tak jak to ma miejsce np. w *Szwejku*, o którym będzie jeszcze mowa). Gorzej, gdy wulgaryzmy pojawiają się w narracji, w mowie zależnej. Pisze Hrabák:

V autorské řeči pokládám užívání obecné češtiny a vulgarismů za hrubé pohrdání jazykem, které usvědčuje autora spíš z nedbalosti než z nějakého *experimentování*, za které se často skrývá neochota osvojit si základy gramatiky, a kterým se autoři hájí za vlídného souhlasu kritiků. Silná slova, pokud jich není užito funkčně, pokud mají jen provokovat, nejsou dokladem spisovatelské síly (Hrabák 1962, s. 293).

Opinia Hrabáka była ostrzeżeniem przed uleganiem swoistej modzie na OČ, jaka w pewnym momencie zapanowała w czeskiej literaturze. Językoznawcy i krytycy obawiali się, aby stosowanie elementów OČ nie stało się rodzajem „maniery”, ale także i zasłony dla niedostatków artystycznych powstających utworów.

Jedną z przyczyn wykorzystywania OČ w literaturze była różnorodność ekspresywnych środków, którymi dysponowała. Dwa inne jeszcze powody wprowadzania do literatury tej odmiany języka czeskiego wymienia A. Stich (1990). Jednym z nich jest nowy typ bohatera – współczesny młody człowiek, posługujący się w codziennej komunikacji ekspresywnym językiem (czyli w praktyce OČ).

Kolejnym powodem jest – według A. Sticha – wyrażany także w ten sposób sprzeciw wobec panującego wówczas reżimu. Wyowiada się na ten temat J. Škvorecký:

[...] proč [...] většina naší literární generace byla... alergická na tzv. spisovnou a lahodnou češtinu. Mlátili nám s ní totiž o hlavu lidé, [...] kteří měli plná ústa lidu, ale přitom nám bránili udělat v literatuře to, co charakterizuje celý její moderní vývoj [...] napojit ji ze zdrojů, z nichž se dobrá moderní literatura vždycky napájela, tj. ze zásobárny jazyka, jímž hovoří lid. Ne uvěznit ji v umělém výtvaru gramatiků a estétů, jemuž se říká spisovný jazyk (Škvorecký 1990, s. 80).

Czescy pisarze stosunkowo niedawno, bo dopiero w XX w., odkryli możliwości, kryjące się w OČ (por. Lotko 1986). Na przełomie XIX i XX wieku OČ wykorzystywana była w literaturze w niewielkim stopniu (por. Stich 1975), głównie jako środek charakterystyki postaci

(najczęściej negatywnej). Zmiana nastąpiła w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XX w., kiedy OČ stała się modna. Pierwszy impuls takiej zmiany dali autorzy przekładów (por. Fundová 1965), ale głębsze przyczyny tego zjawiska tkwiły w samej literaturze i języku czeskim. Ważnym czynnikiem było dążenie do subiektywizacji czeskiej prozy i związana z tym próba wyrażania uczuciowych i psychologicznych rozterek bohatera (por. Stich 1975).

Kariera OČ w drugiej połowie XX wieku nie oznacza jednak, że jej elementy nie pojawiały się nigdy wcześniej w utworach literackich. Jak pisze Hrabák, próby charakteryzowania postaci literackich takimi środkami językowymi, można znaleźć w czeskiej literaturze już w XIV wieku. Spotykamy się z nimi w zachowanych fragmentach sztuki teatralnej zatytułowanej *Mastičkář*, „kde prodavač mastí a jeho sluhové mluví jazykem s výraznými prvky vulgárními a s germanismy” (por. Hrabák 1962, s. 290).

W latach trzydziestych XIX wieku pojawia się w czeskiej prozie próba wprowadzenia do literatury języka „ludowego”. W związku z tym pojawiają się niekiedy w utworach z tego okresu elementy OČ, ale autorzy posługują się nimi bardzo oszczędnie. Tendencja ta nasila się w czeskiej prozie dopiero pod koniec wieku XIX, zwłaszcza w utworach, w których akcja rozgrywa się w Pradze bądź na jej peryferiach. Jak pisze M. Fundová (1965), norma językowa nie została jeszcze ostatecznie ustalona dla odradzającego się języka czeskiego, dlatego też nie istniała wyraźna granica między środkami określanymi na gruncie czeskim jako *spisovné* i *nepisovné*.

W czeskiej prozie ostatnich lat XIX wieku pojawił się nurt psychologizujący oraz naturalistyczny sposób opisu bohaterów i środowisk, z których się wywodzili. Jednak nie wszyscy autorzy realistycznych powieści sięgali po takie same środki językowe. Pierwszymi, pochodzącymi z tego okresu utworami, w których pojawiają się niektóre – jeszcze nieliczne – elementy „praskiej” czeszczyzny, są powieści I. Herrmanna oraz M. A. Šimáčka.

M. Šimáček zdecydował się na użycie elementów czeszczyzny potocznej w związku z tematyką utworów, traktujących o życiu praskich

mieszczan przełomu XIX i XX wieku (por. Balowska 1999). Pisarza tego przywołuje się często jako autora obrazków z życia robotników cukrowni (np. *Duše továrny*, *U řezaček*). W jego utworach OČ występuje jedynie w warstwie dialogowej, w narracji bowiem panuje niepodzielnie czeszczyzna literacka. Zabieg ten służy zbliżeniu języka literatury do języka codziennej komunikacji. Kolokwializmy charakterystyczne dla OČ występują tutaj głównie w fonetyce, morfologii i w mniejszym stopniu w leksyce. Zastosowane w dialogach nadają im charakter spontaniczny, podkreślają też stany emocjonalne bohaterów powieści. Šimáček jest jednym z pierwszych autorów końca XIX wieku, który wprowadził elementy OČ do języka powieściowych postaci.

Drugim obok Šimáčka autorem, który wykorzystał w dialogach „praski język”, był I. Herrmann, wzorujący się na mistrzu małych form z życia praskiego mieszczaństwa, J. Nerudzie. Herrmann tworzył podobnie jak Šimáček na przełomie XIX i XX wieku. Głównymi bohaterami jego utworów byli przedstawiciele mniej zamożnego mieszczaństwa (kupcy, urzędnicy), a obok nich też służące, czeladnicy, stróże, reprezentujący najniższe warstwy społeczne (por. Szczepańska 1988). To w ich wypowiedziach spotykamy elementy OČ. Herrmann wprowadza je, aby np. zasygnalizować, w jakim środowisku rozgrywa się akcja. Innym razem jest to w utworze środek służący charakterystyce postaci. Można też zauważyć pewną cechę różniącą narrację I. Herrmanna od języka odautorskiego Šimáčka czy Čapka-Choda. O ile bowiem ci ostatni używają w języku narracji jedynie SČ, to u Herrmanna można spotkać również w narracji pewne cechy OČ. Język powieściowych bohaterów Herrmanna jest jednak zróżnicowany i są w utworach postaci, które posługują się tylko i wyłącznie językiem literackim.

Trzecim obok Šimáčka i Herrmanna prozaikiem, tworzącym w tym okresie, jest wspomniany Karel M. Čapek-Chod, który idzie chyba najdalej, jeśli chodzi o wykorzystanie cech OČ (por. Fundová 1965 oraz Orłoś 1992). Postacie z jego powieści to przedstawiciele wszystkich niemal warstw społecznych, a autor stosuje w dialogach język, jakim się one w rzeczywistości posługują. Píše M. Fundová:

Autorova metoda nám dává právo domnívat se, že jejich jazykem je s největší pravděpodobností pražská obecná čeština té doby. Postup, jakým jí autor v řeči postav užívá, hraničí někdy s naturalistickým přepisem (Fundová 1965, s. 23).

W najbardziej charakterystycznej dla nurtu pisarstwa Čapka-Choda powieści *V třetím dvoře* (1895) bohaterowie posługują się wyłącznie OČ. Język narracji reprezentuje natomiast styl niemalże „książkowy”, dlatego efekt stylizacyjny jest tym silniejszy. U Čapka-Choda zauważamy regularnie stosowaną zasadę różnicowania języka dialogu i narracji. Jedyne w niektórych partiach książki *Kašpar Lén, mstítel* (1908), do języka narracji wnikają elementy OČ, ale są one oznaczone cudzysłowem.

Zdaniem M. Fundovej Čapek-Chod posługuje się pierwszy tą odmianą języka czeskiego jako narzędziem stylizacji tak konsekwentnie i na taką skalę. Ale, jak twierdzi B. Havránek, funkcji OČ w utworach Čapka-Choda nie da się porównać z jej funkcją w prozie współczesnej, ponieważ jej rola w utworach czeskiego prozaika jest porównywalna z rolą dialektu we współczesnej prozie (por. M. Fundová 1965). Inny był zresztą wtedy status OČ w systemie czeszczyzny, bo jej cechy postrzegane były przez użytkowników języka jako dialektalne.

W utworach omówionych wyżej trzech autorów OČ pojawia się jako środek językowy, służący charakterystyce bohaterów oraz wyrażający także stosunek autora – najczęściej negatywny – do konkretnych postaci:

[...] obecně české nespisovné elementy naznačovaly i hodnocení postavy díla ze strany autorovy – obecná čeština se v těchto případech spojovala se společensky negativní autorskou charakteristikou hrdiny (Stich 1975, s. 217).

Specyficzną rolę przypisuje się natomiast OČ w utworze napisanym w okresie nieco późniejszym niż omawiane wyżej utwory. *Szwejk* J. Haška, bo o nim mowa, jest zdaniem większości czeskich lingwistów, utworem wyjątkowym m.in. dlatego, że OČ (łącznie z wulgaryzmami) spełnia w nim wyjątkową rolę. Dialogi są wierną kopią autentycznych rozmów. Dzięki temu język postaci został mocno zróżnicowany i różnice te udało się autorowi zachować konsekwentnie w całym utworze. Tak np. oficerowie posługują się w powie-

ści czeszczyzną mówioną (*hovorová čeština*) bez elementów uznawanych za *nespisovné*, podczas gdy *Szwejk* i bohaterowie z jego otoczenia, mówią OČ często w połączeniu z wulgaryzmami. OČ podkreśla autentyzm plebejskiego bohatera „navíc se stává adekvátním nástrojem pro jeho neúnavná líčení »příběhů ze života«, která vytvářejí jednu ze závažných významových rovin díla” (Mareš 1993, s. 235–236).

Wulgaryzmy oraz elementy OČ w dialogach uwypuklały kontrast pomiędzy mową niezależną i narracją w utworze. Ale rola OČ polegała u Haška na wywołaniu dodatkowego (w połączeniu z treścią wypowiedzi) efektu komicznego. W związku z tym użycie przez niego wulgaryzmów jest – według Hrabáka – usprawiedliwione:

V rámci celého díla působí např. vulgarismus v ústech postavy, kterou dobře charakterizuje, docela jinak, než jak by působil v ústech autora, v tzv. řeči autorské. (Příkladem účelného využívání vulgarismů je z toho hlediska Haškův *Švejk*.) (Hrabák 1962, s. 293).

Takie były próby wykorzystania walorów OČ w utworach literackich z końca XIX i początku XX wieku. Wspomnieć tu także należy o oryginalnym sposobie wykorzystania OČ przez V. Vančurę. Ten wybitny czeski prozaik i dramaturg, reżyser i scenarzysta sięgał po wciąż nowe środki wyrazu. OČ stała się w niektórych jego utworach (zwłaszcza w ostatnim okresie jego twórczości) rodzajem eksperymentu artystycznego (por. Stich 1975). Charakterystyczne dla Vančury było zwłaszcza kontrastowe zestawianie słownictwa archaicznego bądź poetyckiego ze słownictwem potocznym, a nawet rubasznym.

W latach sześćdziesiątych XX wieku bardzo często używano już w literaturze elementów „praskiej” OČ nasyconej różnymi odmianami slangu, zwłaszcza młodzieżowego (por. Stich 1990). W związku z tym przenika ona do języka bohaterów, którzy są jednocześnie narratorami (nie ma już obiektywnego narratora będącego na zewnątrz wydarzeń). Często formą wypowiedzi staje się monolog wewnętrzny bohatera-narratora. W tej sytuacji OČ nie występuje już tylko sporadycznie w dialogach, lecz staje się podstawową a czasem jedyną formą wypowiedzi w danym utworze.

Jednak kiedy wydawało się, że OČ zdominuje język czeskiej prozy i stanie się dla niej (wraz z elementami slangów) podstawowym środkiem wyrazu, sytuacja zaczęła stopniowo ulegać zmianie. Walnie przyczyniły się do tego dwa fakty. Po pierwsze wciąż powstawały wysokiej klasy utwory literackie, dla których podstawowym tworzywem pozostawał czeski język literacki. Po drugie zaś, siła artystycznego wyrazu OČ, wprowadzanej do utworów niemal mechanicznie przez autorów słabych, znacznie zmalała.

Pojawienie się OČ w literaturze, pozwoliło wprowadzić do niej elementy nowe i oryginalne, dające językowi artystycznemu nową siłę oddziaływania, ale ich nadużywanie zaczęło tę siłę osłabiać. W następstwie ogromnego jej naporu w literaturze czeskiej, powstała reakcja zwrotna, która miała być – według Sticha – odpowiedzią niektórych twórców na nagminne jej stosowanie w czeskiej prozie.

A. Stich w jednym z artykułów (Stich 1990) opisał reakcję czeskich autorów na to zjawisko. Jako przykład posłużyły mu dwa utwory – L. Fuxa *Smrt morčete* (1969) oraz L. Vaculíka *Sekyra* (1966). Pierwsza książka jest zbiorem dziesięciu nowel, z których tytułowa wyróżnia się kształtem językowym nadanym jej przez autora. O ile bowiem tworzywem dziesięciu spośród zamieszczonych tam nowel jest czeski język literacki, to tytułową nowelę – *Smrt morčete* – w całości napisał czeski prozaik OČ. Wykorzystana ona została w utworze dla pokazania świata ludzi niskich, chciwych, ograniczonych, wulgarnych, agresywnych i przyziemnych. Fux uczynił więc z niej (podobnie jak to miało miejsce w utworach z przełomu XIX i XX wieku) środek charakterystyki postaci i to – dodajmy – charakterystyki wybitnie pejoratywnej.

W utworze L. Fuxa zabieg ten pełni inną jeszcze rolę. Jest to bowiem – pisze Stich – „přímá jazykově estetická polemika s oním proudem, který důsledně uplatněnou obecnou češtinou chtěl odkrývat dosud literárně neztvárněné oblasti duševního a citového života literárních postav vždy aspoň do jisté míry sympatických”. Ta estetyczna polemika ze zwolennikami OČ wyraża się u Fuxa przez kontrastowe użycie dwóch stylistycznych odmian czeszczyzny (OČ i SČ).

Język bohaterów dziesięciu nowel, których tworzywem jest SČ, wyróżnia się jako bardzo staranny i jakby „niedzisiejszy”, ponieważ stylizowany na dziewiętnastowieczną czeszczyznę. Idylliczny świat opisany w tych dziesięciu nowelach rozbija rzeczywistość przedstawiona w dziesiątej, tytułowej noweli, w której autor (odsłaniając prymitywną osobowość bohaterki), czyni z OČ niejako symbol wulgarności i prostactwa. Jest to przestroga dana przez Fuxa bezkrytycznym entuzjastom OČ w literaturze.

Podobne stanowisko prezentowali niektórzy czescy twórcy oraz użytkownicy języka czeskiego pochodzący z Moraw, dla których OČ nie była li-tylko zwykłą potoczną odmianą języka, lecz miała dla nich konotacje negatywne. Jednym z takich twórców jest L. Vaculík, którego stosunek do tej odmiany języka czeskiego wyraża się w powieści *Sekyra*. Jeśli porównać utwór Fuxa *Smrt morčete* oraz powieść Vaculíka *Sekyra*, to można powiedzieć, że łączy je jedynie zawarta w nich (ukryta) polemika i sprzeciw wobec ekspansji OČ w czeskiej prozie. W powieści *Sekyra* autor posługuje się zasadniczo SČ, która stanowi tło dla innych wykorzystanych przezeń środków językowych (np. stylu publicystycznego). Autor nie używa OČ nawet wtedy, gdy akcja utworu toczy się w Pradze. Jej elementy pojawiają się w języku narratora (ze specyficznym komentarzem) dopiero podczas rozmowy z prostackim przewodniczącym, w której autor-narrator zwraca uwagę na to, że mówi „pražsky”. Ale ten praski język, czyli OČ – jak wynika z cytowanego fragmentu – uosabia dlań to wszystko, co najgorsze, fałszywe i płytkie.

Obaj autorzy (L. Fux i L. Vaculík) wykorzystali elementy OČ w innym celu, niż zwolennicy tej odmiany języka czeskiego. Jak pisze A. Stich:

Městskou obecnou češtinu staví oba autoři do nevýhodného postavení, užívají jí jako prostředku pro vyjádření životního záporu, popř. vulgarity (Stich 1990, s. 125).

Nie znaczy to jednak, że taka ocena wartości OČ zdominowała zupełnie czeską literaturę. Była to – jak już wspomniano – reakcja na

bezkrytyczne i nieuzasadnione artystycznymi względami wprowadzenie jej do literatury.

W następnych latach w czeskiej literaturze zmalała ilość utworów, dla których dominantą struktury językowej byłaby *obecná čeština*. Pozwoliło to na lepsze, bardziej przemyślane i bardziej subtelne wykorzystanie jej zalet. W latach osiemdziesiątych XX wieku wiele dyskusji wywołał utwór Jana Pelca *...a bude hůř*. Można powiedzieć, że elementy *něpisovné* stanowią w utworze podstawowy składnik struktury językowej (por. Mareš 1993). Wypowiedzi naszpikowane są wulgaryzmami oraz elementami OČ, obok których pojawia się też w języku postaci slang, określany jako „hospodský”. Język jest tutaj wyrazem życiowej postawy bohaterów oraz ich przynależności do subkultury, będącej w opozycji do wszelkich głoszonych *ex cathedra* wartości. W związku z tym język literacki symbolizuje dla nich wrogą grupę ludzi, którzy ich zwalczają.

Zauważamy, że w poszczególnych partiach utworu dominuje SČ bądź OČ. Wytwarza to pomiędzy tymi odmianami specyficzny rodzaj napięcia, w efekcie którego nacechowane stylistycznie (ekspresywne) mogą być albo elementy *něpisovné*, które znalazły się w *spisovným* otoczeniu, albo – przeciwnie – elementy *spisovné*, kontrastujące z kontekstem *něpisovným*. Jak pisze Mareš:

Některé pasáže se zdají být průzkumem možností kombinatoriky spisovných a něpisovných prostředků od konfigurací běžných přes nápadné... (Mareš 1993, s. 238).

Jak zatem widać, możliwości wykorzystania OČ w literaturze wciąż jeszcze się nie wyczerpały, stanowiąc raczej swoiste wyzwanie dla współczesnych twórców.

Literatura

Balowska G., 1999, »*Obecná čeština*« w utworach M.A. Šimáčka, [w:] *Odrodzenie Narodowe w Czechach i na Słowacji*, red. T. Z. Orłoś, H. Mieczkowska, Kraków, s. 259–265.

Fundová M., 1965, *K počátkům pronikání obecné češtiny do jazyka české prózy*, „Naše řeč” 48, s. 21–29.

Hrabák J., 1962, *Několik úvah o obecné češtině a vulgarismech v současné české próze*, „Naše řeč” 45, s. 289–298.

Lotko E., 1986, *Čeština a polština v překladatelské a tlumočnické praxi*, Ostrava.

Mareš P., 1995, *Spisovná a něpisovná čeština v umělecké literatuře*, [w:] *Spisovná čeština a jazyková kultura*, FF UK, Praha, s. 233–240.

Orłoś T. Z., 1992, *Studia bohemistyczne*, t. II. Kraków.

Stich A., 1975, *K obecné češtině v současné krásné próze (Ota Pavel)*, „Naše řeč” 58, s. 215–223.

Stich A., 1990, *O jazyce dvou současných autorů*, „Naše řeč” 73, s. 113–126.

Szczepeńska E., 1988, *Elementy jazyka potocznego (»obecná čeština«) w prozie I. Herrmanna*, „Prace Językoznawcze” 87, s. 103–109.

Škvorecký J., Salivarová Z., 1990, *Samožerbuch*, Panorama, Praha.

Dystrybucja zakończeń imiesłowu przeszłego czynnego we współczesnym języku czeskim

Przez wiele lat większość czasowników należących do drugiej klasy koniugacyjnej typu *tisknout* czasowników miała skodyfikowaną formę *-l* jako zakończenie imiesłowu przeszłego czynnego. Natomiast końcówka *-nul* długo zajmowała silną pozycję w warstwie nieletterackiej (tzw. *obecná čeština*¹; por. Havránek, Jedlička 1959), następnie przeniknęła – dla określonego czasownika – do warstwy letterackiej mówionej (tzw. *hovorová čeština*; por. Petr (red.) 1989), po czym od 1993 r. w szerszym zakresie zdomowała się jako końcówka niektórych czasowników do języka letterackiego (tzw. *spisovná čeština*; por. *Pravidla...* 1999).

Celem pracy jest odpowiedź na pytania: dla których czasowników forma *-l* jest najczęstsza i jaki stopień zaawansowania osiągnęła w czasownikach tej grupy końcówka *-nul*, a także jakie są ograniczenia jej występowania. Materiał badawczy tworzą czasowniki, o których zakończeniu imiesłowu przeszłego czynnego nie ma informacji w najnowszym *Slovníku spisovnej češtiny pro školu a veřejnost*². Analiza czasownikowa jest przeprowadzona paralelnie do wyników naj-

¹ Dla poszczególnych odmian językowych używamy kwalifikatorów czeskich: *mówiony język letteracki* lub *język kolokwialny* dla *hovorová čeština* oraz *potoczny język nieletteracki*, *nieletteracki język ogólny* dla *obecná čeština* (za: Siatkowski 2001).

² Matrycę stanowił materiał profesora dra hab. J. Siatkowskiego, zawierająca tę listę czasowników. Praca powstała na podstawie materiału zgromadzonego w korpusie języka czeskiego (*Český národní korpus*), zawierającego ponad 100 milionów

nowszej kodyfikacji z roku 1993 (*Pravidla...* 1999). Każdy przykład jest opatrzone skrótem, który pojawia się wraz z wyświetleniem przez komputer danej egzemplifikacji. Niesie on następujące informacje: typ tekstu (gatunek literacki lub publicystyka), rok wydania, element jednoznacznie identyfikujący tytuł. Lista tych skrótów jest zamieszczona na końcu pracy. Posłużyłam się tu spisem opublikowanym przez Instytut Czeskiego Korpusu Narodowego (pu2000, s. 94, 114–149), który dostosowałam do potrzeb niniejszej pracy. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu zamieszczam tylko część egzemplifikacji.

1. Zakończenie *-nul* poświadczone jedynie w korpusie

We współczesnym języku czeskim istnieją czasowniki, których długa forma imiesłowu przeszłego czynnego jest poświadczona (biorąc pod uwagę najnowsze źródła: SSČ i Prav1999) tylko w korpusie. Dotyczy to zaledwie dziesięciu czasowników: *smeknout*, *uvrhnout*, *vyplivnout*, *vyříznout*, *vystříhnout*, *vyváznout*, *zatáhnout*, *zavrhnout*, *zhloupnout*, *zívnout*. Ze względu na małą ilość interesujących nas poświadczeń w bazie danych Sin 2000 (z wyjątkiem czasownika *zívnout*), reprezentatywność analizowanego zagadnienia jest niewystarczająca. Niemniej jednak pozwala na zrewidowanie informacji zawartych w słownikach i zasadach pisowni czeskiej, a także poprzez porównanie tej niewielkiej liczby egzemplifikacji z przykładami, zawierającymi zakończenie *-l* na wyciągnięcie podstawowych wniosków, dotyczących dystrybucji i rozwoju formy *-nul* w poszczególnych czasownikach.

1.1. Zanik zakończenia *-nul* poświadczony przez SSČ i Prav1999

Dotyczy to czasowników, które w czterotomowym słowniku z lat 1958–1971 (SSJČ) miały obok zakończenia *-l* także końcówkę długą

form wyrazowych (Syn 2000). Zdajemy sobie sprawę z tego, że nie jest to w pełni reprezentatywny korpus (zwłaszcza ze względu na niedużą ilość przykładów wyświetlanych w przypadku niektórych leksemów).

opatrzoną kwalifikatorem „obecná čeština”, natomiast najnowsze źródła wprowadzają w błąd, nie umieszczając w ogóle formy długiej imiesłowu przeszłego czynnego dla: *smeknout*, *vyplivnout*, *zatáhnout*, *zívnout*. Porównanie więc informacji zawartych w SSJČ i SSČ doprowadza do wyciągnięcia fałszywych wniosków, dotyczących zaniku zakończeń *-nul* u tych czasowników. Poświadczenia korpusu rewidują to stanowisko. Końcówka ta występuje (w pierwszych z trzech wymienionych czasowników marginesowo, natomiast dla leksemu *zívnout* stanowi aż 13% reprezentację formy długiej), nie jest ograniczona do warstwy nieliterackiej (*obecná čeština*), jak informuje SSJČ. Proces awansu zakończenia *-nul* z warstwy nieliterackiej do literackiej obrazuje czasownik *smeknout* już w powieści z lat sześćdziesiątych. Są to fragmenty z utworu Škvoreckiego:

[1] „Rukulíbám,” řekl jsem, s m e k n u l j s e m klobouk a zazubil jsem se (NOV|1964|zbabelci)³.

[2] Proto sem čekal v tom stínu, a dyž přišla, s m e k s e m klobouk (NOV|1964|zbabelci).

Już tutaj jest widoczny pierwszy etap ewolucji imiesłowu *-nul*. W drugim z przytoczonych wyżej fragmentów bohater opowiada swoim kolegom jedną z przygód, posługuje się przy tym językiem nieliterackim (*obecná čeština*), ale formę *-nul* zarezerwowaną według SSJČ właśnie dla tej warstwy językowej zastępuje zakończeniem z opuszczoną spółgłoską *-l*. Natomiast końcówkę *-nul* autor użył w pierwszym z podanych powyżej fragmentów w części opisanej językiem literackim, niemniej jednak umieszczonej pomiędzy substandardowymi wypowiedziami. Długa forma zdaje się spełniać rolę pewnego rodzaju „pomostu” pomiędzy przeplatającymi się warstwami ję-

³ W lokalizacji cytatów zastosowano skróty zgodne z pu2000 (patrz *Wykaz skrótów*): „rodzaj tekstu|rok|nazwa konkretnego tekstu”. Cyfry w zakończeniu skrótu są ułożone w kolejności „N lub XX/MMDD” i oznaczają: N – numer kolejnej części książki, XX – numer czasopisma w danym roku, DD – dzień wydania czasopisma, MM – miesiąc wydania czasopisma. Dla tekstów, dla których nie udało się dokładnie określić roku wydania, zastosowano datowanie: 199a=1, b=2, c=2, d=3, e=4, f=5, g=6, h=7, i=8, j=9, o=0.

zyka, niejako neutralizuje ona kontrast pomiędzy standardowymi a nieliterackimi częściami tekstu, co ułatwia czytelnikowi lekturę.

Wyżej postawioną tezę potwierdza też duża reprezentacja formy skróconej, odpowiednio: *smek*, *vypliv*, *zatáh*, która częściowo przejęła funkcję stylistyczną *-nul* z SSJČ, co opisują też gramatyki. Przyjrzyjmy się, jak prezentuje się forma *-nul* w dostępnych nam poświadczeniach.

Najlepiej z omawianych tu czasowników, końcówka *-nul* przyjęła się w leksemie *zívnout*. Wyróżnia się on frekwencją i ustaloną pozycją w języku formy *zívnu*. Końcówka *-nul* stanowi tu aż 13%, co w stosunku do udziału tej formy u reszty czasowników, należącej do tej grupy (1–5%), stanowi ewenement. Spowodował to prawdopodobnie charakter leksemu *zívnout*. Należy do wyrazów używanych częściej w beletrystyce, co pozwala autorowi na użycie wybranej przez niego formy w stopniu większym niż autorowi artykułu zamieszczonego w prasie. Istotnym faktem jest, że czasownik ten konotuje najczęściej dodatkowe informacje o procesie ‘ziewania’: przyjemność lub znużenie. Oba te odczucia lub reakcje na sytuację wymuszają z punktu widzenia lingwistyki stylistycznej formę dłuższą.

[3] Podle slunce musely být aspoň čtyři. Zvedl se, z í v n u l a protáhl se; odpočinul si a bylo mu teď mnohem lépe; také se mu ulevilo díky něčemu, co udělal (NOV|1993|des).

[4] Fanyňka z í v n u l a a zakryla si pusou rukou. „Stejně je to otrava”, prohlásila (COL|1993|zab1).

Nie bez znaczenia jest wysoka frekwencja ogólna omawianego tu czasownika, chociaż jest ona niższa od czasownika *zatáhnout*, który z formą *-nul* występuje sporadycznie.

U pozostałych czasowników ze względu na małą ilość przykładów zarejestrowanych w korpusie można wyciągnąć bardzo ogólne wnioski co do występowania zakończenia *-nul*. Należy podkreślić, że 99% dystrybucji formy *-nul* znajdziemy w wypowiedziach zaliczanych do *hovorovej češtiny*.

Użycie tej formy może też nadać czasownikowi zabarwienie emocjonalne. Z grupy, którą analizujemy, tendencję ku temu wykazuje tylko czasownik *vyplivnout*.

[5] „Zkus z nich sejmout otisky prstů.” „Dobře.” Farelli strčil obálku do kapsy a vyplivnul živýkačku. „Proč se nepokusili střelit i ten náhrdelník?” (NOV|1996|pece4).

1.2. Brak zakończenia *-nul* w SSJČ, SSČ i Prav1999

W tym wypadku korpus ponownie rewiduje informację zawartą w słownikach i zasadach pisowni czeskiej dla czasowników *uvrhnout*, *vystrihnout*, *vyváznout*, *zhlopnout*, *zavrhnout*. Zakończenie *-nul* u tych czasowników występuje, podobnie jak u wyżej omówionych, przede wszystkim w warstwie języka literackiego, mówionego lub w wypowiedziach pod względem morfologicznym i fonetycznym literackich, ale zawierających leksykę o charakterze kolokwialnym i substandardowym. Poświadczono jest to najczęściej w prasie lub literaturze popularnonaukowej, spełniającą funkcję komentarza zaistniałych wydarzeń lub wspomnień z życia.. Typowa jest tu także wariantywność formy dłuższej (końcówka *-l* spełnia większości przypadków te same funkcje) oraz brak konsekwencji w stosowaniu.

Zastosowanie takiego elementu nienależącego do warstwy książkowej ułatwia kontakt nadawcy komunikatu z odbiorcą i jest dość często stosowany w tekstach o relacji profesjonalista–laik. Podobnie zachowuje się czasownik *zavrhnout*. Przykładem tu jest egzemplifikacja z czasopisma popularnonaukowego, „Instantní astronomické noviny”:

[6] Hmoty, které se říká temná, neboť nesvíbí, je ve vesmíru neznámé množství, už proto, že se přesně neví, z čeho všeho by měla být, je pro oblíbený model také asi málo. A Lambda, kterou si prapůvodně vymyslel, poté *zavrhnul* sám Einstein? (POP|1998|jan0908).

Czasownik *zavrhnout* jest szczególnie ciekawym przypadkiem, ze względu na przesunięcie stylistyczne, jakiemu uległ w ostatnich latach. W SSJČ jest oznaczony jako „książkowy”, natomiast w SSČ zauważalny jest brak jakiegokolwiek kwalifikatora. Ten swoisty „renesans”, który przeżywa właśnie wyraz *zavrhnout* przekłada się na dość szerokie zastosowanie w prasie zakończenia *-nul*: od komentarzy zdarzeń naukowych, historycznych, przez wspomnienia z życia, aż po

wydarzenia sportowe. Łączącym elementem wszystkich poświadczeń jest tu język literacki mówiony:

[7] Ledaže, a to mě na okamžik zarazilo, copak já mám svou orientaci napsanou na čele? Ne, to ne! Okamžitě jsem tuto alternativu *zavrhnul* (PUB|1997|gay-koktl).

W bardziej ograniczonym zakresie występuje czasownik *vystrihnout*. Z korpusowych poświadczeń wynika, że długie zakończenie jest używane w języku kolokwialnym w znaczeniu dosłownym ‘wyciąć’ oraz w slangu sportowym, ale nie w slangu artystycznym. Nawet w tych warstwach językowych forma *-nul* wydaje się zajmować niepewną pozycję. Aż w 90% użyciach w tym kontekście wybiera się jednak końcówkę *-l*.

[8] Když si člověk pomyslí, že by takhle hezky napsali o něm a někdo by to třeba *vystrihnul* a vyvěsil na dveře nejbližší samoobsluhy... (PUB|1992|lnd0144).

[9] Ten opět zahrával Pupp a po jeho centru *vystrihnul* ukázkové nůžky Milan Koudelka, jeho pokus však také mířil nad břevno (PUB|1998|proste0908).

Zupełnie inaczej od wyżej omówionych czasowników przedstawia się problem leksemów *vyřiznout* i *zhlopнул*. Poświadczenia wskazują, że o wyborze odpowiedniego zakończenia decyduje, podobnie jak u czasownika *vyplivnout*, obecność ładunku emocjonalnego, jaki ze sobą niosą w określonej sytuacji obydwie leksemy.

[10] [...] *vyřiznul* zatačku doleva směrem k řece. Řidič vyrovnal krátký smyk v prachu nedlážděné silnice s přirozenou elegancí Mefistofeles se přestal bát zatačet doleva (NOV|1992|jep).

Znamienny jest też dla tego czasownika fakt, że w przeciwieństwie do większości innych, długiego zakończenia imiesłowu przeszłego czynnego w tym przypadku nie znajdziemy w prasie.

2. Zakończenie *-nul* poświadczono w korpusie i Prav1999

Wszystkie przedstawione czasowniki w Prav1999 mają w czasie przeszłym skodyfikowane dwie końcówki: długą i krótką. Jest to przełomowy moment w procesie demokratyzacji języka, czyli wnikań elementów uznawanych za nieliterackie do języka literackiego. W przypadku końcówki *-nul* problem upowszechnienia się jej w języ-

ku jest częścią tego procesu. Badane czasowniki w różnym stopniu przyjęły formę *-nul*.

2.1. Zakończenia *-nul* w czasownikach o strukturze zbitki spółgłoskowej z wysoką frekwencją

Do grupy czasowników o największej frekwencji długiego zakończenia imiesłowu przeszłego czynnego należy część czasowników, których wymówienie przy użyciu formy krótkiej może przysparzać trudności. Należą tu leksemy: *podotknout*, *utrhnout*, *vtvrhnout*, *vyhrknout*, *ztvrdnout*. Wymienione powyżej czasowniki oprócz posiadania w swojej budowie zbitki co najmniej trzech spółgłosek, należą do wyrazów o dużej frekwencji występowania w języku. Jest to zależność wprost proporcjonalna. W wielu przypadkach jest przyczyną awansu formy nieliterackiej do języka literackiego. Katalizatorem tego procesu może być wieloznaczność czasownika, tzn. gdy jedno ze znaczeń jest znaczeniem ekspresywnym, charakterystycznym dla języka mówionego. Należy zaznaczyć, że opisywany tu proces neutralizacji w żadnym z badanych przypadków nie dokonał się całkowicie. Zawsze istnieją określone sytuacje socjolingwistyczne, w których długie zakończenie nie jest stosowane, a zarazem takie, których charakter sprzyja awansowi elementów odczuwanych jako niższe stylowo. Do tych drugich należy przede wszystkim literatura przeznaczona dla niezbyt wymagającego czytelnika, najczęściej opowiadania obyczajowe, romanse, kryminały. Ekspansja tego typu gatunków literackich ma miejsce od upadku reżimu komunistycznego. Od 1990 roku rynek „otworzył się” na literaturę zachodnią i zaczął przejmować jej wzorce. To przyspieszyło omawiany proces neutralizacji stylistycznej końcówki *-nul* imiesłowu przeszłego czynnego. Ponieważ jest to problem w dużej części indywidualny dla danego czasownika, zdecydowałam się na szczegółowe omówienie poszczególnych leksemów.

Największą liczbą zakończeń długich imiesłowu przeszłego czynnego wyróżnia się czasownik *ztvrdnout*. Forma *-nul* stanowi tu aż 30% wszystkich zakończeń. Czasownik ten spełnia właściwie wszystkie warunki, ułatwiające przenikanie elementów nieliterackich do języka

określanego czeskim kwalifikatorem „literacki” (*spisovný*). Pierwszy z tych faktorów to charakter omawianego tu leksemu, przede wszystkim jego wieloznaczność. Nie bez znaczenia jest to, że często znajduje się w literaturze przeznaczonej dla przeciętnego czytelnika. Są to utwory pod względem morfologicznym i fonetycznym literackie, ale dopuszczające zwroty o charakterze kolokwialnym i substandardowym. Przykładem mogą tu być poświadczenia z takich książek jak *Miliónový jeep* J. Nováka:

[11] Několikrát hlasitě zasténal a z t v r d n u l . Ano, on usnul! Přimo tady, ve vlastních chcankách, ve střepch svých brýlí, poklopec dosud otevřený, zplihlý frantik dosud vykukující z kalhot (NOV|1992|jep).

Znaczna frekwencja występowania omawianego tu czasownika właśnie w tego typu literaturze wiąże się z pewnością ze stosowaniem formy *-nul* wraz ze znaczeniem wulgarnym, opisującej seksualne zbliżenie, jak i typowym dla slangu ‘oszaleć na punkcie kogoś’.

[12] Dotýkala jsem se a myslela na tebe. Uvědomil si, že mu zase z t v r d n u l , avšak tenkrát s ním do jejího roztouženého, očekávajícího a vítajícího těla zamířil pomalu, s labužnickou opatrností (NOV|199d|milenci).

[13] Jak moc jsi z t v r d n u l do té jeho oslnivé blond dcerušky? (COL|1992|prokleti)

Tym bardziej zaskakuje występowanie zakończenia *-nul* nawet w skostniałych syntagmach, jak *ztvrdnout úsmev/hlas*. Oznacza to, że proces wnikania tej końcówki do języka w tym wypadku zaszedł daleko.

[14] Gigi je pozorovala a z t v r d n u l jí úsměv na rtech (NOV|199d|milenci).

Jeszcze inaczej problem ten prezentuje się w publicystyce. Forma długa wnika tu do czasopism popularnonaukowych, ale tylko wtedy, gdy relacja pomiędzy nadawcą a adresatem jest relacją typu profesjonalista–laik. W przeciwnym wypadku stosuje się formę krótką. Poniżej zamieszczone są dwa poświadczenia, których czynnikiem różniącym jest relacja pomiędzy osobami komunikacji, co wymusza inną formę zakończenia imiesłowu przeszłego czynnego.

[15] Když tmel z t v r d n u l jemně jej přebruste a zároveň s okolní omítkou (POP|1998|dokdomov).

[16] Polykarbonátovou pryskyřici, z níž se dnes vyrábí vše objevil Daniel Fox. Při míchání směsi ho odvolal kolega a když přiběhl, protože motor míchačky začal hořet (obsah z t v r d l) (POP|1997|techt).

Zakończenie *-nul* jest też chętnie używane przez autorów reportaży w znaczeniach ekspresywnych ‘o człowieku: ugrzązać w czym’, ale już nie w w syntagmach z leksemami *pohled, úsmev*. Drugi z podanych niżej przykładów świadczy, że chociaż język tego fragmentu zawiera elementy kolokwialne, to w stałych połączeniach długie zakończenie nie przyjęło się w gatunkach prasowych, tak jak ma to miejsce w beletrystyce.

[17] Přišourá se rusky mluvící Afghánec [...]. Utekl s ženou a devíti dětmi před taliby z Kábulu a z t v r d n u l v Talikanu (PUB|1999|lnmg02).

[18] „[...]to vy jste ten pacient z Vysočan!” Jeho hlas náhle zpřisněl a z t v r d l (POP|1995|tvar).

Brak występowania formy *-nul* korpus stwierdza dla przenośnego znaczenia czasownika *ztrvdnout* ‘zesztywnieć, zastygnąć’.

[19] Odhodil karty na stůl, vyskočil z lavice, a zatímco já jsem z t v r d l překvapením, on povídá: „Hlásíme se na provozní praxi!” (POP|1999|ceedrah)

Inaczej zachowuje się czasownik *utrhnout*. W tym wypadku zakończenie *-nul* występuje w większym stopniu w beletrystyce niż w prasie. Przyjrzyjmy się, jak upowszechniła się forma długa imiesłowu przeszłego czynnego w beletrystyce. Występuje tu ona we wszystkich warstwach języka czeskiego od silnie nacechowanej znanej jako *obecná čeština* przez literacką mówioną aż po literacką pisaną. Oto pierwszy z przykładów, w którym czasownik *utrhnout* w swoim znaczeniu dosłownym ‘urwać się’ jest osadzony w kontekście nieliterackim. Jest to zaskakujące w porównaniu z innymi czasownikami, u których większości zakończenie *-nul* nie jest w ogóle spotykane w tej warstwie językowej bądź jest ograniczone wyłącznie do niej (mniejsza ilość przypadków).

[20] Voni mu chlapi někdá blbě svázali nohy, čuník se po první ráně u t r h n u l a začal élent (NOV|1990|honzlova).

To samo znaczenie występuje także w kontekście języka literackiego mówionego i pisanego.

Istotnym faktem jest, że występowanie długiego zakończenia w innych znaczeniach jest ograniczone do warstwy mówionej. Nie występuje w języku literackim pisanym. Najlepiej obrazuje to znaczenie ekspresywne ‘zwymyślać kogoś’.

[21] Zeptal jsem se ho totiž, proč se vlastně neoddělá. Došla mi trpělivost. Nehrab se mi tam pořád, u t r h n u l jsem se (NOV|1995|matousek).

[22] „Poslechni, ty uheráku,” u t r h l se na něj Santer (NOV|1997|vlaksf).

W innych znaczeniach przenośnych występuje tu też forma długa:

[23] A tady je pivo, řekl Muzikář. Už jsem jedno na zkoušku u t r h n u l u výčepu. Jako U kocoura sice není, ale pít se docela dá (NOV|1993|pec2).

Zupełnie inaczej wygląda dystrybucja zakończenia długiego imiesłowu przeszłego czynnego w prasie. Pojawia się ono tylko w jednej syntagmie *utrhnout si achillovku*.

Ograniczenie w publicystyce występowania formy *-nul* tylko w wyżej wymienionej syntagmie wydaje się dość naturalne. Leksem *achillovka* jest – w przeciwieństwie do wyrażenia *achillová šlacha* – formą uniwerbizowaną, czyli charakterystyczną dla języka mówionego literackiego i nieliterackiego. Stąd różnica występowania końcówek imiesłowu przeszłego czynnego przy tych dwóch wyrazach:

[24] Výkon domácích v prvním poločase poznamenalo zranění Hudáka, jenž si po několika vteřinách hry u t r h n u l a c h i l l o v k u (PUB|1998|ln0407).

[25] Z nemocničního lůžka bude sledovat úvod německé bundesligy český fotbalista Tomáš Votava, který si včera na tréninku Mnichova 1860 u t r h l a c h i l l o v u š l a c h u (PUB|1999|ln0173s).

Zaskakuje jednak to, że w innych znaczeniach sportowych, choćby były częścią wypowiedzi ustnej nie występuje forma długa. Oto przykłady:

[26] „Tam se mi u t r h l,” potvrdil rozhodující moment 24letý Roman Skalský (PUB|1999|mf0419).

[27] Navíc jsem si v extralize u t r h l kolenní vaz a vypadl z tréninku (PUB|1999|mf1001).

Trochę innymi prawami rządzi się czasownik *podotknout*, który występuje tylko w jednym znaczeniu: ‘nadmienić; napomknąć; wspomnieć’. Prawdopodobnie ze względu na brak innych znaczeń, które

mogłyby być ekspresywnie zabarwione aż 90 % poświadczeń pochodzących z prasy.

Występowanie formy *-nul* w beletrystyce pomiędzy wypowiedziami ustnymi bohaterów, choć sporadyczne, ma tendencję do wyrażenia przyjemności. Spełnia więc podobną funkcję jak brak wymiany *é > í* w czeszczyźnie mówionej w takich przymiotnikach jak *sladký* (*sladkého* zamiast *sladkýho*).

[28] Dotýkal se jich a Catherine toho vůbec nelitovala. „To vůbec nebylo náhodou,” p o d o t k n u l a lechce ji stisknul (NOV|1993|halston).

W publicystyce pełni różnorodną funkcję od użycia w wypowiedziach o charakterze nieliterackim (*hovorová čeština*) do komentarzy dyskusji odbywających się na łamach prasowych czy artykułów opartych na relacji profesjonalista–laik.

Trzeba podkreślić, że wypowiedzi cytowane w prasie, zawierające zakończenie długie, rzadko poświadczają niedbałość językową. Najczęściej są to rozważania, komentarze wyrażane starannym językiem. Przykładem mogą być fragmenty wypowiedzi osoby zajmującej się naborem kandydatów do pracy za granicą. Stosuje on dość nietypowe, bo już archaiczne dla języka mówionego literackiego syntagmy typu: *být ochoten, s ním bude učiněn pohovor*.

[29] Nový člen domácnosti musí být ochoten tuto službu vykonávat nejméně 10, maximálně 12 měsíců, musí dobře ovládat hostitelský jazyk – před odjezdem s ním bude učiněn pohovor. Ještě bych rád p o d o t k n u l , že největší zájem je o dívky a obtížně se zprostředkovávají místa pro kuřáky (PUB|1992|mf0212).

O zaawansowanym procesie neutralizacji w użyciu końcówki *-nul* świadczy użycie w funkcji komentarza, podsumowania przez autora artykułu wypowiedzi. Przykładem niech będzie tu fragment dysputy w sprawie budowy lotniska, zamieszczony w „Lidových novinach”.

[30] Na nové východní stojánce se nedá tankovat, protože nemá potřebnou ochranu proti úniku pohonných hmot („Mohl bych tam pořádat jediné výstavu letadel,” hořce p o d o t k n u l T. Zatloukal) (PUB|1991|lnd0157).

W publicystyce oprócz wyżej omówionych kontekstów występowania długiej formy imiesłowu przeszłego czynnego, zauważalne jest stosowanie jej przy określonych parametrach morfologiczno-skład-

niowych. Jednym z takich czynników jest użycie czasownika *podotknout* w zdaniu wtrąconym.

[31] „Praha 4 dávala přednost povrchové trase,” p o d o t k n u l Hovorka, „protože jsme ale viděli, že nemáme jaksi sílu zlomit názor města, nakonec jsme ho akceptovali (PUB|1998|pr0810).

Innym parametrem sprzyjającym stosowaniu formy *-nul* jest użycie tego czasownika w funkcji krótkiego zdania podsumowującego wypowiedzi o charakterze języka mówionego.

[32] „Máme jiné starosti. Nelíbí se mi, že někdo chce protlačit menšinový zákon a nelíbí se mi ani lobování za něj,” p o d o t k n u l Chobot (PUB|1999|mf0220).

Istotną rolę odgrywa tu nierozbudowana grupa podmiotu. Przy innej strukturze części jest stosowana końcówka krótka.

Ważnym elementem ograniczającym występowania formy *-nul* jest użycie czasownika *podotknout* w syntagmie z przyimkiem. W takim wypadku stosowana jest forma krótka.

[33] „Namazáno měli oba stejně, šlo jen o to vybrat správný typ lyží,” p o d o t k l k tomu reprezentační servisman Milan Kopal (PUB|1999|ln0104).

Czasownik *vyhrknout* „najsłabiej przyjął” zakończenie długie imiesłowu przeszłego czynnego do swojego systemu ze wszystkich tu omawianych czasowników. Wydaje się to dziwne, biorąc pod uwagę występowanie tej końcówki obok formy krótkiej już w SSJC (nie została ona oznaczona kwalifikatorem). Stanowi 5% analizowanych przez nas końcówek i jest zarezerwowana dla znaczenia ekspresywnego ‘wypalić; wygarnąć; powiedzieć gwałtownie’. Natomiast nie występuje w znaczeniu ‘wytrysnąć o łzach, parsknąć śmiechem’.

Poświadczenia zawierające długą formę nie odbiegają od najczęstszych użyci tego zakończenia. 90% zastosowania końcówki *-nul* znajdziemy w literaturze beletrystycznej przeznaczonej dla przeciętnego czytelnika jak utwory Leonarda Goldberga, Karla Pecki czy książki z serii Harlequina. Formę *-nul* stosuje się często wraz z przysłówkami, oznaczającymi reakcję na opisywane wydarzenie, lub wyrażające uczucia.

[34] „Jsi chytrá holka, Catherine,” podrážděně v y h r k n u l (NOV|1993|halston).

Na występowanie formy długiej ma także wpływ otoczenie językowe, w jakim czasownik ten się znajduje. Spełnia często rolę tzw. pomostu pomiędzy dwiema wypowiedziami o zabarwieniu silnie nieliterackim.

[35] Řekli mi, že si musej promluvit o vážných věcech. – Nekecej, v y h r k n u l zase. – No fakt, a ťuknul do stolu a oba se začali smát (NOV|1995|matousek).

Nieraz pełni też rolę łącznika pomiędzy dwoma cytatami, natomiast prawie nie występuje w funkcji komentującej, zajmującej pozycję na końcu zdania.

[36] „Co je to?” v y h r k n u l Jake. „Tetování. Kresba ptáka” (NOV|1996|pece3).

[37] „Kde jste je potkal?” v y h r k l Rimer (NOV|1996|pece5).

Istotnym faktem jest to, że wyżej wymienione sytuacje lingwistyczne, sprzyjające stosowaniu długiej formy imiesłowu przeszłego czynnego, w żaden sposób nie ograniczają występowanie zakończenia *-l*, jest ona wariantywna. Czynnikiem ograniczającym użycie formy *-nul* jest, jak w przypadku czasownika *podotknout*, przyimek.

[38] „Pane, nejste vy Old Shatterhand?” v y h r k l s obdivem malý Henry (NOV|1997|vlaksf).

Lepiej od *vyhrknout* upowszechniła się długa końcówka imiesłowu przeszłego czynnego czasownika *vtrhnout*. Jest to zjawisko godne uwagi ze względu na to, że długa forma według oficjalnych źródeł doszła dopiero w Prav. wydanych po ostatniej kodyfikacji. Korpus rejestruje 7% reprezentację formy *-nul*. Jest ona poświadczona nie tylko w gatunkach beletrystycznych, jak to miało miejsce w przypadku czasownika *vyhrknout*, ale także w prasie. Obejmuje oprócz wypowiedzi ustnych należących do warstwy literackiej jak i nieliterackiej, komentarze sportowe, a nawet krótkie teksty informacyjne i artykuły popularnonaukowe. Często nadaje też czasownikowi ładunek emocjonalny.

[39] Hercules v t r h n u l na naše obrazovky silou vichřice (PUB|1997|story).

2.2. Zakończenia *-nul* w czasownikach o strukturze zbitki spółgłoskowej z niską frekwencją

Należałoby się zastanowić się nad przyczynami braku form dłuższych imiesłowu przeszłego czynnego w takim stopniu jak w wyżej

omówionych czasownikach w tych leksemach, które spełniają warunki struktury zbitki spółgłoskowej. Dotyczy to czasowników: *přimrznout*, *umrznout*, *vetknout*, *vyškrtnout*, *zatrhnout*, *zvlhnout*. Analiza zestawienia statystycznego występowania interesujących nas czasowników w czasie przeszłym wykazuje ogromną dysproporcję. Czasowniki z wysoką frekwencją tej formy długiej występują w języku od 10–200 razy częściej od tych, w których ta końcówka jest używana w mniejszym zakresie. Ten fakt łączy się też – w większości przypadków – z dużym ograniczeniem wykorzystywania zakończenia *-nul*.

Dla czasownika *zatrhnout* końcówka *-nul* pojawia się tylko w syntagmie *zatrhnout tipec* oraz w znaczeniu ekspresywnym ‘zabronić’. Natomiast w przypadku leksemu *zvlhnout* czynnikiem sprzyjającym stosowaniu zakończenia *-nul* jest występowanie słowa *prach*.

Zupełnie w innych charakterze występuje długa forma w czasowniku *umrznout*. Nie jest ona związana z wykorzystaniem innego znaczenia tego samego czasownika, ale z nadaniem neutralnie semantycznemu wyrazowi ładunku emocjonalnego w celu wywołania określonej reakcji na adresacie komunikatu. Przykładem jest użycie formy długiej w tytule artykułu traktującym o ofiarach mrozu, natomiast w samym artykule w tym samym kontekście jest zastosowana końcówka *-l*.

[40] V okrese Zlín um r z n u l první člověk. Zlín–Teploty hluboko pod bodem mrazu si vyžádaly první oběť také na Zlínsku (PUB|1996|mf0209).

W innych przypadkach użycie czasownika *umrznout* korpus nie poświadcza długiego zakończenia. Dotyczy to też znaczeń przenośnych, czyli połączeń typu: *umrznout hlas*, *hovor* itp., nawet w wypadku, gdy wypowiedź jest nacechowana stylistycznie.

[41] Pepan se stále radostně a trapně směje, Míša také, koukají na sebe, hovor u m r z l, nevědí co říct (PUB|1992|lnkp01).

2.3. Zakończenie *-nul* w czasownikach nie posiadających w swojej budowie zbitki spółgłoskowej

Przyjrzyjmy się teraz czasownikom o innej budowie, nie posiadających w swojej strukturze zbitki spółgłoskowej. Trudno tutaj mó-

wić o podziale ze względu na frekwencję, ponieważ występowanie formy *-nul* w tych czasownikach jest sporadyczne. Niemniej jednak z poświadczeń korpusu można wyciągnąć wnioski na temat stosowania zakończenia długiego. Najczęściej występuje ono w warstwie kolokwialnej – 75 %, następnie w języku literackim – 24 %. Bardzo rzadko jest spotykane w warstwie języka nieliterackiego potocznego, zaledwie 2 poświadczenia.

2.3.1. Zakończenie *-nul* w warstwie kolokwialnej

Prawie wszystkie analizowane tu czasowniki przybierają formę długą imiesłowu przeszłego czynnego właśnie w warstwie języka mówionego literackiego. Zjawisko to wydaje się dość naturalne, zważywszy na charakter tego poziomu języka. Pomimo tego, że jest to warstwa uznana za literacką, stanowi ona pewnego rodzaju pasmo przejściowe pomiędzy warstwą nieliteracką a książkową (por. Bělič 1958). Jest więc zarazem podatna na wpływy nieliterackie. Tutaj właśnie kumulują się różne elementy, które przechodzą drogę na osi *obecná čeština–spisovná čeština*. Tak samo dzieje się z zakończeniem długim imiesłowu przeszłego czynnego, które wcześniej było uważane za formę substandardową. W zależności od stopnia neutralizacji pojawia się w wypowiedziach z zakończeniem *-nul* we wszystkich znaczeniach lub tylko w niektórych. Należy podkreślić, że w żadnym z analizowanych tu czasowników frekwencja formy długiej nie przekroczyła 5%. Ciekawym zjawiskiem jest brak różnicy pomiędzy czasownikami, dla których końcówka *-nul* została skodyfikowana dopiero przez Prav1999, a tymi, które zostały odnotowane już w SŠJČ i opatrzone kwalifikatorem „obecná čeština”.

Zatrzymajmy się teraz przy stopniu przyjęcia zakończenia długiego w warstwie języka kolokwialnego dla niektórych leksemów. Do szczegółowej analizy zostały wybrane czasowniki, których formę *-nul* korpus zarejestrował wyłącznie w tej warstwie. Należą tu: *napíchnout*, *odříznout*, *uříznout*, *useknout*, *vdechnout*, *vypíchnout*, *zaseknout*.

Charakterystyczne jest przyjmowanie formy długiej tylko dla określonych znaczeń danego czasownika. Dla *odříznout* i *useknout* zakończenie *-nul* występuje tylko dla znaczenia dosłownego. Przewidywany kierunek w rozwoju zakończenia długiego łączy się z następującymi czasownikami: *napíchnout*, *vypíchnout*, *zaseknout*. Ta forma *-nul* zależy od sytuacji socjolingwistycznej, czyli trzy omówiane czasowniki należy uznać za kontekstowo ekspresywne. Dla pierwszego z wyżej wymienionych czasowników jest to wulgarna – ale pod względem fonetycznym literacka – wypowiedź na temat seksu. Natomiast brak formy *-nul* odnotowuje korpus dla użycia tego czasownika w znaczeniu nieliterackim ‘podłączyć się pod coś’ oraz ironicznym ‘natknąć się na kogo’, gdzie w użyciu jest tylko końcówka *-l*.

Dla dwóch pozostałych czasowników zakończenie długie imiesłowu przeszłego czynnego ma zastosowanie w emocjonalnych wypowiedziach sportowców, które należałoby zaliczyć do pasma przejściowego między językiem kolokwialnym a nieliterackim. Czasownik *vypíchnout* pojawia się w jeszcze jednym znaczeniu ekspresywnym z długą formą imiesłowu przeszłego czynnego ‘wysiadać kogoś’.

Ostatnią grupę stanowią czasowniki *vdechnout*, *uříznout*, które wydają się zmierzać w kierunku uniwersalizacji obu zakończeń. Forma *-nul* występuje, choć sporadycznie, dla obydwu znaczeń: dosłownego i przenośnego, jak również w ustalonych syntagmach: *uříznout si ostudu*, *uříznout pod sebou větev*.

2.3.2. Zakończenie *-nul* w warstwie literackiej pisanej

Następną warstwą językową, w której według statystyki jest spotykana końcówka *-nul*, jest język literacki pisany. Większość czasowników, które przybierają tę formę, stanowią leksemy o zabarwieniu ekspresywnym (ograniczenie analizowanej formy do tego znaczenia jest charakterystyczne dla: *vyłoupnout* i *popíchnout*) lub czasowniki wieloznaczne, z których przynajmniej jedno znaczenie jest zabarwione emocjonalnie, co oddziałuje potem na znaczenia inne tego samego czasownika (forma *-nul* dla znaczenia ekspresywnego i dosłownego: *rozplácnout*, *vyšlápnout*, *vyštěknout*, *zapíchnout*). Mniejszość stano-

wią leksemy, które przybierają zakończenie długie wyłącznie dla znaczenia dosłownego (*vykřiknout* i *sešlápnout*). Dystrybucję tych form ogranicza się do występowania w utworach beletrystycznych dopuszczających wiele swobodnych elementów. W prasie sytuacja wygląda trochę inaczej, nie zawsze wybór końcówki jest uzależniony od redakcji, w której dany artykuł wychodzi, ale raczej od jego charakteru, a także od stopnia przyjęcia formy długiej u danego czasownika. Należy podkreślić, że we wszystkich omawianych tu przypadkach zakończenie *-nul* jest na razie na marginesie dystrybucji końcówek imiesłowu przeszłego czynnego.

2.2.3. Zakończenie - nul w warstwie nieliterackiej

Do tej grupy należą tylko dwa czasowniki: *vylišnout*, *zasyknout*. Na podstawie korpusu możemy stwierdzić, że forma długa jest używana sporadycznie i tylko w wypowiedziach silnie nacechowanych, zaliczanych do warstwy nieliterackiej.

[42] Jozka se mu vykroutil a znova se zved. Neblbni, řek Františkán a v y l í z n u l ze štamprele zbytek čerta (COL|1993|zab1).

3. Zakończenie -nul poświadczane jedynie w Prav1999

W języku czeskim występuje szereg czasowników posiadający według nowej kodyfikacji zakończenie *-nul*, który w korpusie pojawia się wyłącznie z formą krótką. Są to następujące czasowniki: *lousknout*, *naříznout*, *navlhnout*, *odpíchnout*, *okřiknout*, *oříznout*, *překřiknout*, *přišlápnout*, *rozříznout*, *rozseknout*, *rozšlápnout*, *seříznout*, *upíchnout*, *vydloubnout*, *vymáznout*, *vymrznout*, *zahvíznout*, *zamáznout*, *zavýsknout*, *ztrhnout*. Próba wytłumaczenia tego zjawiska musi być przeprowadzona w kilku aspektach. Pierwszy z nich to kwestia frekwencji wyżej wymienionych czasowników. Ich występowanie w czasie przeszłym jest sporadyczne dla: *lousknout*, *navlhnout*, *oříznout*, *překřiknout*, *seříznout*, *upíchnout*, *vymáznout*, *vymrznout*, *zahvíznout*, *zamáznout*, *ztrhnout*. Drugi z najczęstszych czynników doprowadzających do występowania formy długiej imiesłowu przeszłego

czynnego, problem wymowy czasownika z końcówką *-l*, nie ma większego znaczenia, ponieważ dotyczy tylko dwóch czasowników z podanej listy. Ponadto w ich wypadku (*ztrhnout* i *navlhnout*) o braku interesującego nas zakończenia decyduje niska frekwencja obu wyrazów w języku.

Spróbujmy znaleźć przyczynę braku zakończenia *-nul* u tych czasowników, których frekwencja w języku jest dość wysoka, chociaż przy porównaniu z czasownikami, których zakończenie długie występuje często, jest to różnica dziesięciokrotna. Zauważalny jest tu natomiast brak innych katalizatorów, które mają wpływ na dystrybucję formy długiej, brak problemu w wymowie z końcówką krótką oraz brak nacechowania stylistycznego, zabarwienia kolokwialnego lub ekspresywnego. Dla czasowników *naříznout*, *přišlápnout*, *rozříznout*, *rozseknout*, *rozšlápnout*, *vydloubnout*, *zavýsknout* korpus rejestruje wyłącznie znaczenia dosłowne.

Ważną wskazówkę daje także analiza form *-l*. Poniższa tabela przedstawia zakres występowania analizowanych czasowników odpowiednio w beletrystyce, literaturze faktu oraz w publicystyce. Liczby w nawiasach oznaczają typ tekstu pod względem rozwarstwienia językowego:

Tabela 1. Zakres występowania czasowników z zakończeniem *-nul* w poszczególnych typach tekstów

Typ tekstu		Hovorová čeština	Spisovná čeština
Beletrystyka	62%	35%	65%
Literatura faktu	2%	50%	50%
Publicystyka	38%	12%	88%

Najciekawiej prezentują się wyniki ukazujące różnicę liczbową pomiędzy językiem literackim a jego odmianką mówioną. Mała dystrybucja tych leksemów w warstwie kolokwialnej wydaje się być jedną z przyczyn niewystępowania w praktyce formy długiej. Wydaje się, że w tych czasownikach forma *-nul* nie wniknęła w praktyce do języka lub świadczy o aktualności tego procesu i niezareagowania korpusu na ten problem.

Kodyfikacja pisowni czeskiej z 1993 r. przyjęła w szerszym zakresie zakończenie *-nul* w imiesłowie przeszłym czynnym. Widoczny jest tu znaczny awans formy długiej.

4. Zakończenie *-nul* poświadczone we współczesnych gramatykach i poświadczenia korpusu

Gramatyki sprzed nowej kodyfikacji, szczególnie widoczne jest to w pracy *Česká mluvnice* autorstwa B. Havránka i A. Jedlički z roku 1959, dopuszczają końcówkę długą w języku literackim dla kilku czasowników, które z zakończeniem krótkim mogą sprawiać trudności w wymawianiu. Zakończenie *-nul* – według tego źródła – jest charakterystyczne dla warstwy potocznej nieliterackiej oraz dla czasowników dźwiękonaśladowczych i ekspresywnych w warstwie literackiej mówionej. Wyjątkiem jest gramatyka pod redakcją J. Petra z roku 1986 uważana za postępową i dopuszczającą wiele form niekodyfikowanych. Autorzy podają też szereg czasowników, z którymi zakończenie *-nul* występuje powszechnie, choć nie jest skodyfikowane (*mrknout, škrtnout, vrznout, zhltnout, zmlknout*).

Gramatyki współczesne (po 1993 r.) nie podają nowych zasad występowania zakończenia *-nul*. *Novum* natomiast jest widoczne w egzemplifikacji. Podane są czasowniki, których forma z zakończeniem długim, pomimo że spełniały one dany postulat, wcześniej nie była uznana za literacką. Do części leksemów posiadających w swoim systemie zakończenie długie wymienianych w gramatykach sprzed 1993 r. (*cmárnout, mrknout, nadchnout, smlsnout, stárnout, škrtnout, zlátnout*) dodany zostaje szereg czasowników, których forma *-nul* oficjalnie obowiązuje od roku 1993: *dotknout, vyvrtnout, zhltnout, zmlknout, ztvrnout*.

Dyskusyjne stanowisko przy opisie zakończeń imiesłowa przeszłego czynnego zajmuje brneńska gramatyka pod redakcją P. Karlíka, M. Nekuli, Z. Rusínovej (*Průruční mluvnice češtiny*). Dla leksemów *tisknout* (w tym wypadku forma *-nul* jest na pierwszym miejscu) i *táhnout* podaje obie końcówki imiesłowa przeszłego czynnego. Jest to niezgodne z informacjami zawartymi w zasadach pisow-

ni czeskiej, uwzględniających oficjalne rozwiązania językoznawców czeskich z roku 1993 (por. Prav1999).

Korpus dla wszystkich czasowników (z wyjątkiem *zlátnout*) wymienianych w gramatykach potwierdza dużą reprezentację zakończenia *-nul*. Ale i tutaj ilość zakończeń długich i krótkich przedstawia się w różny sposób; nie zawsze obie formy występują w języku literackim. Zaskakujące są tu formy *křiknul*, które korpus rejestruje w 2% oraz określa ich dystrybucję do warstwy nieliterackiej potocznej.

[43] Nech toho na chvílku, křiknul na Jiříčka, kterej byl zabranej (COL|1993|zab1).

Poświadczenia z bazy danych korpusu wprowadzają *novum* do opisów gramatycznych zakończenia długiego imiesłowa przeszłego czynnego. Wszędzie jest on ograniczony do rodzaju męskiego liczby pojedynczej, tymczasem korpus rejestruje przykłady w innych rodzajach również dla liczby mnogiej. Dotyczy to czasowników *blbnout, dotknout, táhnout, tisknout, schnout, uschnout*. 80% końcówek długich występuje w beletrystyce, z czego tylko jedno poświadczenie jest wypowiedzią nieliteracką oraz jedno wypowiedzią o charakterze literackimpisanym. 20% przykładów zawierających zakończenie inne niż dla rodzaju męskiego liczby pojedynczej stanowią poświadczenia z literatury faktu i prasy. Znakomitą większość stanowią poświadczenia z warstwy literackiej mówionej.

[44] Po svázku se šlo do řeky a blbnulo se o sto péro (COL|1994|divis1).

[45] Poručil jsem rukám, aby ji pevně tisknuly (COL|1994|pi197).

[46] Té se dotknuli prakticky jen jednou (PUB|1997|ln0232).

Wykaz skrótów

ceedrah	České dráhy, teksty z internetu (www.cd rail.cz/CP1250/cdinfo.htm, 1999).
COL	zbiór opowiadań, pojedyncze opowiadania
des	L. R. Hubbard, <i>Děs</i> , Svoboda 1993.
divis	I. Diviš, <i>Teorie spolehlivosti</i> , Torst 1994.
dokdomov	<i>Dokonalý domov</i> , Knižní klub 1998.
gaykockt	„Gaykocktej” 1997.
halston	C. Halston, <i>Muž od vedle</i> , Harlequin 1993.
honzlova	Z. Salivarová-Honzlová, <i>Art-servis</i> 1990.

ian „Instantní astronomické noviny” 1998.
 jep Novák J., *Miliónový jeep*, Atlantis 1992.
 ln „Lidové noviny”.
 lnd „Lidové noviny” [deník].
 lnkp „Lidové noviny” [kulturní příloha].
 lnmg „Lidové noviny” [magazín].
 matousek I. Matoušek, *Ego*, Torst 1995.
 mf „Mladá fronta. Dnes”.
 Milenci J. Krautzová, *Milenci*, Knižní klub 1993.
 NOV poviešč
 pec K. Pecka, *Štěpení*, Atlantis 1993.
 pece L. Goldberg, *Vražedná léčba*, Ikar 1996.
 pi B. Hrabal, *Kafkárna*, Pražská imaginace 1994.
 POP literatura popularmonaukowa i profesjonalna (zwłaszcza w czasopismach)
 Prav1999 *Pravidla českého pravopisu*. Školní vydání včetně dodatku. Rozšířené vydání, Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha 1999.
 prokleti D. Hammett, *Prokletí rodu Dainů. Skleněný klíč*. Svoboda 1992.
 proste „Prostějovský týden”.
 pr „Právo”.
 pu2000 *Úvod a příručka uživatele*, red. J. Kocek, M. Koprivová, K. Kučera, Český národní korpus, Praha 2000.
 PUB publicystyka (gazety i czasopisma niespecjalistyczne)
 Sin 2000 Czeski korpus narodowy z 2000 r.
 SSČ *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, red. J. Filipec, F. Daneš, Praha 1994.
 SSJČ *Slovník spisovného jazyka českého*, red. B. Havránek, t. I–IV, Praha 1958–1971.
 story „Story”.
 techt „Technický týdeník”.
 tvar „Tvar” 1995.
 Vlaksf J. Jiráň, O. Kaiser, J. Lábus, *Vlak do Santa Fé*, Ivo železný, Praha 1997.
 zab Zábřana J., *Sedm povídek*, Atlantis 1993.
 Zbabelci J. Škvorecký, *Zbabełci*, Československý spisovatel, Praha 1964.

Literatura

Bělič J., 1958, *Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné*, [w:] *Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě*, Praha.
 Čechová M. a kol., 2000, *Čeština – řeč a jazyk*, Praha.

Čechová M., Chloupek J., Krčmová M., Minářová E., 1997, *Stylistika současné češtiny*, Praha.
 Čermák F., 2000, *Jazykový korpus: prostředek a zdroj poznání*, [w:] *Studie z korpusové lingvistiky*, red. F. Čermák, J. Klímová, V. Petkevič, Praha.
Český jazyk, 1998, red. J. Kořenský, Opole.
Český národní korpus, komputerowy zbiór tekstów.
 Havránek B., Jedlička A., 1959, *Česká mluvnice*, Praha.
 Havránek B., Jedlička A., 1996, *Stručná mluvnice česká*, Praha.
 Hronek J., 1978, *Obecná čeština*, Praha.
 Leech G., 2000, *Korpusová lingvistika – současný stav oboru*, [w:] *Studie z korpusové lingvistiky*, red. F. Čermák, J. Klímová, V. Petkevič, Praha.
Mluvnice češtiny, t. II: *Tvarosloví*, 1986, red. J. Petr, Praha.
Pravidla českého pravopisu, 1959, Školní vydání, Praha.
Pravidla českého pravopisu, 1993, Školní vydání, Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha.
Pravidla českého pravopisu, 1999, Školní vydání včetně dodatku. Rozšířené vydání, Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha.
Příruční mluvnice češtiny, 1996, red. P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová, Brno
 Sgall J., Hronek J., 1992, *Čeština bez příkras*, Praha.
 Siatkowski J., Basaj M., 1991, *Słownik czesko-polski. Česko-polský slovník*, Warszawa–Praha.
 Siatkowski J., 1986, *O specyfice czeskiej sytuacji językowej*, Warszawa.
 Siatkowski J., 2001, *Materiały przygotowawcze do wydania słownika*, maszynopis.
 Siatkowski J., 2002, *Morfologické změny v současném českém jazyce*, [w:] *Čeština jako cizí jazyk IV. Materiály ze 4. mezinárodního symposia o češtině jako cizím jazyku*, Praha.
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1994, red. J. Filipec, F. Daneš, Praha.
Slovník spisovného jazyka českého I–IV, 1958–1971, red. B. Havránek, Praha.
Spisovnost a nespisovnost dnes, 1995, red. R. Šrámek, Praha.
 Šimandl J., 2000, *Morfologická problematika v jazykové poradně I–IV*, „Naše řeč” 83.
Úvod a příručka uživatele, 2000, red. J. Kocek, M. Koprivová, K. Kučera, Český národní korpus, Praha.

Hybridní kompozita v současné češtině z hlediska slohových příznaků a expresivity

Hybridní kompozita v současné slovní zásobě poskytují mnoho podnětů k úvahám o jejich slohové platnosti a expresivitě. Náš materiál byl získán excerpcí výkladových a speciálních jazykových slovníků, dále monografií a statí v odborném tisku (viz *Literatura*) a v neposlední řadě excerpcí textů současné psané publicistiky z let 2000–2001¹. Zaměřili jsme se přitom na hybridní kompozita s prvním komponentem cizího původu.² Příčinou tak velkého nárůstu hybridních kompozit s prvním členem cizího původu je podle našeho názoru snaha o ekonomii vyjmenování, vliv cizích jazyků a také flexibilnější charakter složenin v rámci věty. Od složenin lze totiž snáze derivovat než od fundujících slovních spojení, což vyhovuje lépe typologickému profilu češtiny.

Pojem *slohový příznak* zde chápeme poněkud širěji, než je rámeček spisovné normy. V jeho rámci lze slohové příznaky seřadit na ose

¹ Průběžně byla sledována „Mladá fronta Dnes“ v letech 2000 a 2001, výběrové deníky „Blesk“, „Lidové noviny“, „Právo“, „Super“, týdeník „Týden“, měsíčník „Cosmopolitan“.

² Za hybridní složeniny považujeme výrazy, které mají vedle prvního členu cizího původu druhý člen původu domácího, event. je druhý člen ze synchronního pohledu zdomácnělý. Poněvadž by se však mohlo jednat o kritérium velmi subjektivní, opíráme se při stanovení stupně cizosti, resp. zdomácnělosti členů o reprezentativní (synchronní) lexikografické dílo v této oblasti *Akademický slovník cizích slov* (1995). Excerpovali jsme takové složeniny, jejichž první slovtvorné základy (komponenty, členy) tento slovník uvádí (považuje je proto za cizí) ve spojení s druhými základy,

archaičnost–knižnost–slohová neutrálnost–hovorovost. K nim ještě připojujeme členění jazykových prostředků, které stojí mimo rámeček spisovné normy, na obecněčeské (resp. interdialektové), dialektové, profesní, slangové. Nevyčleňujeme jako zvláštní skupinu dialektismy, regionalismy a také argotismy, neboť ty nejsou pro náš analyzovaný materiál relevantní.

Z analyzovaného materiálu hybridních složenin (přibližně 1500 výrazů) vyplývá, že téměř 60% výrazů jsou odborné termíny. Do tohoto počtu nejsou pochopitelně zahrnuty výrazy slangového charakteru, u nichž slovník uvádí pouze tuto slohovou charakteristiku. Hranice mezi odborným termínem a slangovým pojmenováním je však mnohdy velmi neostrá, proces terminologizace původem slangových výrazů probíhá pouze individuálně a slovníky nemohou přirozeně tento proces aktuálně reflektovat, srov. např. složeninu *autostěrače*. Jde o výraz slangový nebo už o odborný termín? Z tohoto důvodu není možné např. většinu složenin s prvním členem *auto-* (ve významu ‘automobil, automobilový’) z hlediska příslušnosti k útvarům (polo-útvarům) národního jazyka jednoznačně klasifikovat.

Nejvíce hybridních kompozit (odborných termínů) se uplatňuje v oboru elektrotechnika. Tato skutečnost je dána velkou produktivitou komponentů *elektro-*: *elektrobuben, elektroocel, elektroléčba, elektrovodič, elektroměr, elektroodlučovač, elektroryt, elektrovod; video-*: *videopáska, videopřehrávač, videozáznam*. V této oblasti můžeme také nalézt pravděpodobně největší počet slangových hybridních složenin, a to s prvním členem *radio-* ve významu ‘rádio, rozhlas; radio-technický’: *radiobudík*³, *radiohodiny, radioprůmysl, radiopřehrávač*,⁴ *radiosoučástka; stereo-* ve významu ‘stereofonní’: *stereodeska, stereokotouček, stereopohádka, stereopohlednice, stereopřenoska; gramo-* ve významu ‘gramofon, gramofonový’ *gramodeska, gramofehla, gramoměnič, gramoobchod, gramopřenoska, gramoskříň; audio-*: *audionahrávka, audionovinky, audioprohlídka, audiopřehrávač*,

³ V inzerátech apod. se objevuje i podoba *rádiobudík*.

⁴ V inzerátech apod. se objevuje i podoba *rádiopřehrávač*.

audiopřijímač, audiosouprava, audioukázka, audiověž, audiozařízení. Rovněž hojně množství hybridních kompozit náleží do odvětví automobilismu a motorismu, v nichž se uplatňují především komponenty *auto-* ve významu ‘automobil, automobilový’ a *moto-* ve významu ‘motor, motorový, motocykl’. Většina hybridních kompozit s těmito prvními členy jsou původně slangové výrazy, z nichž některé se terminologizovaly, např. *motorobot* (zeměd.), *motostřelec* (voj.).

Vůbec největší počet cizích prvních komponentů se uplatňuje v oboru chemie. Více než dvě desítky členů spoluutváří názvy chemických sloučenin, přičemž je to jejich mnohdy jediné využití. Většina takovýchto členů je proto jinak neproduktivních. K těmto členům patří *amino-*: *aminodusík, aminokyselina, aminomočovina, aminoskupina, aminoazobarviva; chloro-*: *chlorodusík, chloromravenčan, chlorouhličitan, chlorovodík; nitro-*: *nitrobarvivo, nitroskupina, nitrosloučenina, nitrotmel; t(h)io-*: *t(h)iomočovina, t(h)iosíran, t(h)ioskupina, t(h)iosloučenina; azo-*: *azobarvivo, azoskupina, azosloučenina; halogen-*: *halogenkyselina, halogensloučenina, halogenvodík; keto-*: *ketokyselina, ketolátka, ketoskupina.* Komponenty *nitrozo-* a *sulfo-* jsou doloženy ve spojení se slovtvornými základy *-skupina, -sloučenina*, člen *hydroxy-* ve spojení se základy *-kyselina, -sloučenina*, naproti tomu člen *jodo-* ve spojení se základy *-škrob* a *-vodík*. Rovněž ojedinele se spojují se slovtvornými základy domácího původu členy *aceto-*: *acetooctan; azoxy-*: *azoxysloučenina; hydrát-*: *hydrátbuničina; methoxy-*: *methoxyskupina; methyl-*: *methylnutř; r(h)odano-*: *r(h)odanovodík; tellur-*: *tellurvodík.* Uvedené výrazy jsou vesměs odbornými termíny. Hranice mezi nimi a slangovými výrazy je u kompozit z oblasti chemického názvosloví daleko výraznější než např. u kompozit z oblasti automobilismu a motorismu.

Publicistický styl je zastoupen v našem materiálu hybridními složeninami, které se do něj dostaly z oblasti slangu, nebo vznikly jako publicismy, případně jako pojmenování příležitostná. K takovým výrazům patří především složeniny s prvním členem *euro-* ve významu ‘týkající se Evropy, evropský’: *euroměna, eurojazyk, euroobčan, eurozemě, eurostánek, eurotvorba, eurooblast, euronoviny, euroden,*

eurospráva, europoslanec, europracoviště, euroúředník, euronovinář, eurověk (příl.), *europivo* (příl.), *europárky* (příl.), *eurovepř* (příl.); *euro-* ve významu ‘euro, měnová jednotka’ *eurodesetník, eurodrobné; narko-*: *narkotrž, narkoobchod-, narkopenize, dále některá složená pojmenování s prvním členem mikro-* ve významu ‘velmi malý’: *mikrozamyšlení, mikrorozhovor; mini-* ve významu ‘velmi malý’: *mini-výstava, miniprůzkum, minipřevrat, ministrana; eko-* ve významu ‘ekologie, ekologický’: *ekopříspěvek, ekopomoc, ekoveletrh, ekotrž, ekoobchod, ekohry, ekoznačka; příležitostné výrazy: ekovýbava, ekovýjezd, ekoposudek, ekopitomost* (expr.); *retro-*: *retropořad, retro-příspěvek, retrosnímek, retroudálosti, retroúvod; krimi-*: *krimipovídka, krimipříběh, krimipořad, krimizápletka; super-*: *superstrana* (politická), *superúterý* (volební v USA), *superjestřáb* (izraelský politik A. Šaron); *top-*: *topdívka* (příl.), *toplist* (příl.), *topžena; cosmo-* (podle časopisu *Cosmopolitan*): *cosmodívka* (příl.), *cosmožena* (příl.); *tele-* ve významu ‘televize, televizní’: *telerada* (příl.), *telemost, teleradní* (příl.), *televědec* (příl.).

Především ve sportovní publicistice (mohou se uplatnit i mimo tuto oblast) se setkáváme se složeninami s prvním komponentem *profi-*: *profihráč, profistáj, profiutkáni, profizápas, profizávod; mini-*: *miniutkáni, minizápas.* Jistý stupeň expresivity je patrný u výrazů s prvním členem *super-*: *superhráč, superstřelec, supertrída, supervýkon* a *extra-*: *extratrída.* Složeniny *supertřída, extratrída* a *superhvězda, megahvězda* se uplatňují v umělecké publicistice (podobně např. výrazy *gigaslavnosti, megapodnik*) i v běžné mluvě.

Menší nebo nedostatečnou míru kategoriálních vlastností vyjádřených ve druhém slovtvorném základě představují potenciální pojmenování s prvním komponentem *pseudo-*: *pseudomajetek, pseudopéče, pseudodružstvo, pseudovlastník, pseudorovnostář; pseudohodnota, pseudopřátel, pseudotrž, pseudovědec, pseudovláda, pseudoznalec; kvazi-*: *kvazivěda, kvazináboženství* (trhu), *kvazizásada, kvazirišení, kvaziživot, kvazizastánce, kvazizpravodajství.* Mají vesměs příznak hanlivého hodnocení, i když zvláště složeniny s prvním slovtvorným základem *pseudo-* ztrácejí nespisovný charakter a stále více se objevují ve spisovných projevech z oblasti politické publicistiky.

Další početnou skupinu hybridních složenin tvoří výrazy expresivního charakteru. Expresivitu chápeme v souladu s *Encyklopedickým slovníkem češtiny* (2002) jako pragmatickou složku významu výrazového prostředku, danou postojem mluvčího. U konkrétních výrazových prostředků se může mluvit o existenci expresivního příznaku. Lexikální výrazový prostředek vyjadřuje citový, hodnotící a volní vztah mluvčího ke sdělované skutečnosti (s. 131). Tyto výrazy, mající často charakter příležitostných pojmenování, se uplatňují především v oblasti prostěsdělovacího stylu. Část těchto složenin, např. s prvním členem *mini-* ve významu ‘velmi malý’: *minibaleníčko, miniceníček, miničlovíček, minimistička, minirybníček, minipostavička, miniknížečka, minikraťasy, miniobchůdek, miniohůnky, minimanzilek, minipředpokojík; disko-* ve významu ‘diskotéka, diskotékový’: *diskonářez, diskopanenka* (o zpěvačce Madonně), *diskopařba, diskorej; eko-* ve významu ‘ekologie, ekologický’: *ekopitomost; giga-*: *gigaslavnosti; lůzo-*: *lůzovláda; extra-*: *extratřída; sexy-*: *sexyhrátky, sexykukadla, sexpodnik, sexnoviny* si podržuje svůj expresivní charakter. U některých výše uvedených složenin je jejich expresivita spoluutvářena slohovým příznakem druhého slovtvorného základu, např. všechny výše uvedené složeniny s prvním členem *mini-* mají ve funkci druhého slovtvorného základu deminutivum s inherentní expresivitou, nebo i některé jiné expresivní slovtvorné základy jako např. *-pařba, -rej* (*diskopařba, diskorej*). Expresivní (a také příležitostný) charakter má i většina složenin s prvním členem *super-* ve významu ‘skvělý, mimořádný, výjimečný’, např. názvy osob *superčlověk, superpodnikatel, supersvalovec, superhrdina, superchlap, supermuž, superholka, superžena, supervypravěč, supersamec*, dále ostatní názvy *superbalík, superkřížovka, superdareček, superden, superkůň, superlék, superhračka, supervýjimka, supermozek* (o lidském orgánu), *superskupina, superpočítač*. Tyto výrazy však mají charakter příležitostných pojmenování. Naopak na ústupu je někdejší velmi frekventovaný první člen expresivních složenin *arci-*. Tvoření nových hybridních složenin s tímto prvním členem je dnes už ojedinělé.

Většina složenin původně expresivního charakteru však více či méně směřuje k hovorovosti. Tím se dostávají mimo oblast prostěsdělovacího stylu a začínají se uplatňovat i v oblasti reklamy a publicistiky. K takovým hybridním složeninám patří výrazy s prvním komponentem *super-* ve významu ‘skvělý, mimořádný, výjimečný’: *super-cena, sperhvězda, supertřída, supersleva, supernabídka; maxi-*: *maxivejce, maxilžice, maxiskládka, maxivýpěstek; monstr-*: *monstrsoutěž, monstrpodnik; mega-* ve významu ‘velký, obrovský’: *megapár, megapředstavení, megapodnik, megaúspěch, megahvězda*.

Ukázali jsme, že hybridní složeniny (s prvním členem cizího původu) se v současném jazyce tvoří nejen pro potřeby slangového, resp. odborného vyjadřování, ale také v oblasti publicistického a prostěsdělovacího stylu. Četné složeniny vznikající v publicistickém stylu mají mnohdy charakter příležitostných pojmenování. Mnohé složeniny expresivní, uplatňující se především v oblasti reklamy a prostěsdělovacího stylu, naznačují, že tvoření hybridních složenin se v současné češtině neomezuje pouze na oblast odborného, resp. slangového vyjadřování, ale že se těžiště jejich tvoření posouvá více do sféry publicistického a prostěsdělovacího stylu.

Literatura

- Akademický slovník cizích slov A–ž. Praha*, 1995, Academia, Praha.
 B o z d ě c h o v á I., 1991, *Nakupujeme v diaprodejnách*, „Naše řeč“ 74, s. 109–111.
 B o z d ě c h o v á I., 1996, *Tvoření slov skládáním*, ISV, Praha.
Encyklopedický slovník češtiny, 2002, Lidové noviny Praha.
 L o t k o E., 2000, *Co odhaluje analýza neologismů v současné češtině?* [in:] *Studia z filologie slowiańskiej ofiarowane profesor T. Z. Orłoś*, UJ, Kraków, s. 137–141.
 M a r t i n c o v á O., 1983, *Problematika neologismů v současné češtině*, UK, Praha.
 M a r t i n c o v á O., S a v i c k ý N., 1987, *Hybridní slova a některé obecné otázky neologie*, „Slovo a slovesnost“ 48, s. 124–139.
 M a r t i n c o v á O. a kol., 1998, *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*, Academia, Praha.
Mluvnice češtiny (1), 1986, Academia, Praha.
 R e j z e k J., 2001, *Český etymologický slovník*, Leda, Praha.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1994, 2. vyd., Academia, Praha.

Slovník spisovného jazyka českého, 1989, 2. vyd., Academia, Praha.

Š m í d o v á P., 2000, *Kvantifikačně – intenzifikační významy prefixoidů (na materiálu současné češtiny)*, „Jazykové aktuality“ XXXVII, zvláštní číslo, s. 87–95.

T i c h á Z., 2001, *Některé tendence v nové lexikální zásobě. Na základě srovnání dvou časových vrstev nového lexika*, „Jazykové aktuality“ XXXVIII, č. 3, s. 82–86.

Tomáš TYPOVSKÝ

Ostrava

Jan HOLEŠ

Olomouc

Příjmení na bázi zooapelativ v češtině a v polštině

1. Úvod

Vznik vlastního jména je dán společenskou potřebou vyčlenění jednotlivce stejného druhu. Vlastní jména jsou zásadně obecného původu, v začátcích svého vývoje a při svém vzniku je vlastní jméno totožné s některým jménem obecným, což odpovídá obecnému poznatku, že k pojmenování nových skutečností se většinou používá prostředků v jazyce již existujících. Samozřejmě se přitom přihlíží k různým jazykovým a společenským modelům a normám. Tyto ohledy lze dobře pozorovat při volbě jména nově narozeného dítěte (které se ovšem netvoří, nýbrž vybírá z existujícího repertoáru) a mohou být společenského, politického, kulturního nebo náboženského charakteru.

Původní lexikální význam se pro funkci vlastního jména stává irelevantním (jako v případě českého příjmení *Černý* nebo polského *Czarny*), a někdy dochází i k jeho úplnému zániku – vlastní jména se pak stanou synchronně zcela neprůzračnými. Tato neprůzračnost je však někdy ožiována pomocí lidové etymologie, různých přezdivek apod. Ruší se tím souvislosti mezi vlastními jmény a jmény obecnými, a to nejen po stránce lexikální, ale rovněž morfologické (např. odchylky od skloňovacích vzorů apod.) a fonetické (různé deformace apod.). Vlastní jména se izolují, diferencují se od jmen obecných. Někdy se vyznačují archaičností a uchovávají vývojově starší formy.

2. Původ a zdroje příjmení

Všechny indoevropské jazyky prošly fází jednojmennosti, která se v češtině udržela až do 13. století (Moldanová 1983: 15). Pohanští Čechové měli původně jediné jméno osobní, které bylo později nahrazeno tzv. jménem křestním. Křestní jména byla pro lepší označení osoby doplňována přízvisky, což byly různé obměny křestních jmen, označení otce, ženy, řemesla, domova, vlastnosti apod. Přízviska sloužila pro vážný styk s veřejností. Také přezdívky, z nichž vyprchal citový prvek, se mohly stát přízvisky. Jedna osoba mohla mít přízvisek více. Používání přízvisek jako doplňkového pojmenování vedlo časem k zavedení pravidelné dvoujmennosti. Přízviska jsou předchůdci pozdějších příjmení. Neustálenost, nedědičnost a proměnlivost jsou největšími rozdíly mezi starými přízvisky a dnešními příjmeními (Svoboda 1964: 187). Z přízvisek se vyvinula dnešní dědičná příjmení jako povinné a závazné označení celé rodiny podle otce. Později se řadový občan stal důležitým činitelem pro stát a státní pokladnu a to vedlo k dnešní stabilizaci příjmení. Úsilí o stálé, pevné, dědičné pojmenování osob příjmením vyvrcholilo na českém území vydáním patentu císaře Josefa II. r. 1780. židovské obyvatelstvo muselo přijmout stálé příjmení od r. 1788.

Uvádí se, že dnešní čeština má kolem 40 000 příjmení (Moldanová 1983: 15). Mezi obyvatelstvem se příjmení často opakují a nejsou vždy důkazem o příslušnosti jmenovců ke stejným rodům. Totéž příjmení mohlo vzniknout na různých místech a z různých příčin. Nejčastější české příjmení *Novák* vznikalo na různých místech pro označení nových sousedů a uvádí se, že v roce 1990 žilo na území České a Slovenské federativní republiky téměř osmdesát tisíc nositelů tohoto jména (Knappová 1992: 146).

3. Příjmení vzniklá ze jmen zvířat

Příjmení vzniklá z názvů zvířat tvoří početnou skupinu. Názvy zvířat bývají jako osobní jména pokládány za metaforické, ale bližší pravdě je asi představa, že spolu se jménem na člověka přecházejí je-

jich typické vlastnosti, jako třeba bojovnost, síla, odvaha, zdraví. K nejstarším slovanským jménům patří např. *Býk*, *Kozel*, *Medvěd*, *Tur*, *Vlk*, *Zajíc*, *Zvěř* (Svoboda 1964: 45). Etymologická motivace těchto příjmení není jednoznačná. Příjmení *Sova* mohlo vzniknout podle znamení sovy na domě, může to být pojmenování metaforické, vzniklé z přezdívky, narážky na některé vlastnosti, vzezření a jiné okolnosti (Svoboda 1964: 186).

Z členění českých příjmení vzniklých na bázi zooapelativ je nejpodrobnější a nejpropracovanější třídění J. Beneše (1962: 189–197), který rozlišuje příjmení vzniklá z názvů domácích zvířat, lovné zvěře, šelem, drobných savců, ptactva domácího nebo volně žijícího, ryb, jiných vodních živočichů, plazů, hmyzu, cizokrajných a vymyšlených zvířat. Známé je rovněž dělení J. Svobody (1964: 195–196), které se však týká pouze staročeských příjmení a je méně podrobné. Rovněž J. Kotík (1897: 156–161) podává třídění příjmení vzniklých ze jmen zvířat a používá kategorie jako zvířata čtvernohá, ptactvo, plazi, ryby a hmyz.

Z polské literatury je dostupné třídění W. Milerského (1996: 60). Jeho klasifikace rozlišuje pouze skupinu příjmení vzniklých z názvů zvířat, dále se však už nerozlišuje podle druhů, jako je tomu u Beneše, Svobody či Kotíka.

Výše uvedeným klasifikacím lze vytknout, že se v nich mísí pojmy z běžného jazyka (*domácí savci*, *zvířata čtvernohá*, *lovná zvěř* aj.) s termíny zoologickými (*obojživelníci*, *plazi*, *drozdovití* aj.). Nabízejí se tedy ještě klasifikace jiné, například klasifikace uplatňující důsledně zoologickou taxonomii.

4. Analýza korpusu příjmení

Na rozdíl od výše uvedeného třídění sémantického dále použijeme kritéria morfologického. Jako korpus jsme použili ostravský telefonní seznam z roku 2001 a varšavský telefonní seznam z téhož roku. Excerptovali jsme celkem 946 synchronně motivovaných příjmení vzniklých z názvu zvířat, z toho 483 českých a 463 polských. Příjmení jsme

se rozhodli rozdělit na taková, která obsahují prostý, i když často všelijak modifikovaný (zkomolený, nářeční), název zvířete a na odvozená, ta pak dále na substantivní a adjektivní. Zde uvádíme příklady českých a polských příjmení rozdělených podle slovo tvorné motivace:

1. Česká příjmení přejatá z prostého názvu zvířete: *Brabec, Cap, Čejka, Drozd, Golomb, Holub, Chocholouš, Jalůvka, Kačer, Laštůvka, Mucha, Nedvěd, Orel, Papoušek, Ryba, Sejkora, Tchorz, Vlk, Zajíc, žaba* aj.
2. Česká příjmení odvozená:
 - a) substantivní ze sufixem: *-ek: Baranek, Čapek, Golombek, Havránek, Chocholoušek, Jelínek, Kalousek, Lelek, Nedvídek, Orliček, Pávek, Slavíček, Špaček, Vlček, Zajiček* aj. *-ik/-ik: Bobřík, Capík, Čapík, Dudík, Gonsorčík, Kapřík, Myšík, Orlík, Sokolík, Švábík* aj.; *-ka: Čmelka, Hůska, Kočička, Laštovička, Myšička, Ovečka, Rybka, Sovička, Včelka, Zmijka, žezulka* aj.; *-ko: Capko, Čajko, Kočko, Kořátko, Kurko, Kuřátko; -ec: Holubec; -ěc: Baraněc; -ak/-ák: Baraňák, Čapák, Čížák, Hnidák, Husák, Jelenčiak, Kravák, Kunak, Kuňák, Kurák, Lišák, Liščák, Myšák, Rybák, Sikorjak, Vraňák, žabák; -evič: Dudkevič; -ovič: Myško- vič, Rybovič, Vlkovič; -ař/-ář: Holubář, Krysař; -ov: Orlov; -ok: Kaniok, Liszok, Lišok.*
 - b) adjektivní se sufixem: *-ský/-ovský: Beranovský, Čajkovský, Drozdovský, Husovský, Chroustovský, Jastrzembský, Jestřábský, Kozlovský, Losovský, Orlovský, Pilchovský, Rybanský, Slavikov- ský, Vosovský, Zmijovský, žabinský* aj.; *-cký: Brtnický, Lisický, Losenický, Nedvědický, Orlický; -ski/-owski: Golembiensi, Go- lembiovski, Jastrzembski, Krolikowski, Kruko- wski, Losowski, Muszynski, Sokolowski, žabiński; -aři: Ovčari; -ovskij: Krukovskij; -ný: Včelný.*
3. Polská příjmení přejatá z prostého názvu zvířete: *Baran, Czajka, Dzik, Gąsior, Jastrząb, Kawka, Łoś, Motyl, Niedźwiedź, Orzeł, Paw, Ryś, Słowik, Tchorz, Wilk, Wrona, Zajac, Żaba* aj.
4. Polská příjmení odvozená:

- a) substantivní se sufixem: *-ek: Baranek, Gołąbek, Koteczek, Lisek, Nidźwiadek, Orzelek, Ptaszek, Rybaczek, Skowronek, Wilczek, Zajaczek, Żuberek* aj.; *-ik: Dudzik, Gilik, Ptasznik, Rybacznik, Sowik; -yk: Bobrzyk, Owczarczyk, Rybaczyk, Rybarczyk; -ka: Ja- skółka, Krówka, Myszka, Pszczółka, Rybka, Sowka, Wronka, Żabka, Żabówka* aj.; *-ko: Żabko; -ec: Gąsieniec, Wieprzec; -ak: Bocianiak, Gołębiak, Jeleniak, Kurczak, Myszak, Owczarzak, Pawiak, Rybak, Sikorzak, Trzmielak, Wilczak, Żabiak* aj.; *-ewicz: Bociankiewicz, Czyżewicz, Dudkiewicz, Gąsioriewicz, Jeleniewicz, Królikiewicz, Motylewicz, Norkiewicz, Przepiórkie- wicz, Rybakiewicz, Szczurkiewicz, Zajaczkiewicz* aj.; *-owicz: Bo- browicz, Cyrankowicz, Jeżowicz, Kukulowicz, Muchowicz, Owa- dowicz, Pawkowicz, Szpakowicz, Wieprzkowicz, Żubrowicz* aj.; *-arz: Czaplarz, Kobylarz, Owczarz; -ow/-ów: Kozłow, Kozłów, Żukow; -czuk: Owczaczuk.*
- b) adjektivní se sufixem: *-ski/-o(e)wski: Bobrowski, Czyżewski, Gołąbski, Jastrzębowski, Kaczorowski, Lisowski, Myszkowski, Niedźwiedziński, Orzelski, Pelikański, Rakowski, Sarnawski, Tchorzewski, Tchórzewski, Wiewiórkowski, Zajaczewski, Żabiń- ski* aj.; *-cki: Baranecki, Kobylecki, Komarecki, Niedźwiecki, Rybacki, Sarniecki, Tchorznicki, Wronecki, Ziembicki, Żabicki* aj.; *-dzki: Niedźwiedzki; -arzy: Owczarzy.*

5. Závěry

Náš výčet dobře ukazuje proporční zastoupení jednotlivých typů příjmení na daném území, je však potřeba přiznat, že z metodologic- kého hlediska skýtá mnoho nástrah. Především by bylo potřeba vyřešit problém synchronní a diachronní motivovanosti těchto jmen, protože diachronní analýza by pravděpodobně odhalila další jednotky pro současné mluvčí nemotivované. Jazykově morfologická charakte- ristika se navíc často dostává do konfliktu se zoologickou skutečností. V prostých názvech zvířat se objevuje např. *Špak*, což není zoologický název, a naopak *Vlaštovka* nebo *Kukačka*, která jsou z diachronního hlediska zdrobnělinami.

Tabulka 1. Morfologická charakteristika excerpovaných českých příjmení

Typ	Sufix	Počet	Procento
Prostý název		239	49,4
Odvozený substantivní	-ek	76	15,7
	-ik/-ík	33	6,8
	-ka	26	5,4
	-ko	6	1,2
	-ec	1	0,2
	-ěc	1	0,2
	-ak/-ák	17	3,5
	-evič	1	0,2
	-ovič	3	0,6
	-ař/-ář	2	0,4
	-ov	1	0,2
	-ok	3	0,6
jiná		12	2,5
Odvozený adjektivní	-ský/-ovský	44	9,1
	-cký	5	1,0
	-ski/-owski	10	2,0
	-aří	1	0,2
	-ovskij	1	0,2
	-ný	1	0,2

Pro přehlednost uvádíme proporce příjmení v následujících tabulkách pro každý jazyk zvlášť. Tabulka 1 se vztahuje na celkem 483 českých příjmení excerpovaných z ostravského telefonního seznamu. Nejvýznamnější a téměř poloviční skupinu tvoří příjmení vzniklá z prostého názvu zvířete (239, tj. 49,4%). Druhou nejvýznamnější skupinu tvoří příjmení odvozená pomocí deminutivního sufixu *-ek* (76, tj. 15,7%), po ní následuje skupina tvořená příjmeními zakončenými na *-ský/-ovský* (44, tj. 9,1%). Nejméně početnou skupinu tvoří příjmení tvořená sufixy augmentativními *-ec* (1, tj. 0,2%), *-ěc* (1, tj.

0,2%) a příjmení tvořená sufixy *-ok* (3, tj. 0,6%), *-evič* (1, tj. 0,2%) a *-ov* (1, tj. 0,2%). Z adjektivních se jedná o sufixy *-aří* (1, tj. 0,2%), *-ovskij* (1, tj. 0,2%) a *-ný* (1, tj. 0,2%).

Výrazným a zajímavým jevem ve zvoleném korpusu je výskyt původně polských příjmení s počestlým pravopisem (*Bonček, Dzikovský, Gonsior, Jastrzembský, Koziol, Slovík, Vevjorka, Zajonc* aj.). Je to způsobeno významným vlivem polského elementu v demografické skladbě obyvatelstva na Ostravsku. Podrobnější charakteristiku těchto příjmení uvádíme jinde (srov. Holeš, Typovský 2003).

Tabulka 2. Morfologická charakteristika excerpovaných polských příjmení

Typ	Sufix	Počet	Procento
Prostý název		138	29,8
Odvozený substantivní	-ek	28	6,0
	-ik	5	1,0
	-yk	4	0,9
	-ka	12	2,6
	-ko	1	0,2
	-ec	2	0,4
	-ak	23	5,0
	-ewicz	31	6,7
	-owicz	19	4,1
	-arz	3	0,6
	-ow/-ów	3	0,6
	-czuk	1	0,2
Odvozený adjektivní	-ski/-wski	165	36,0
	-cki	26	5,6
	-dzki	1	0,2
	-arzy	1	0,2

Polský korpus se skládá celkem ze 463 příjmení. Největší skupinu tvoří příjmení odvozená pomocí sufixu *-ski/-o(e)wski*. Tímto sufixem je odvozeno 165 polských příjmení. Je patrné, že se v našem korpusu

jedną o nejproduktivnější polský sufix, procentuální podíl této skupiny je plných 36%. Druhou nejpočetnější skupinu tvoří příjmení vzniklá z názvu zvířete. Těch je 138, tj. 29,8% z celého korpusu.

Literatura

- Beneš J., 1962, *O českých příjmeních*, Praha.
- Holeš J., Typovský T., 2003, *Morfologicko-sémantická analýza českých příjmení tvořených z názvů zvířat a užívaných na severní Moravě*, „Naše řeč“ 86, s. 120–125.
- Holub J., Lyrer S., 1978, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Knappová M., 1992, *Příjmení v současné češtině*, Liberec.
- Kotík A., 1897, *Naše příjmení*, Praha.
- Milerski W., 1996, *Nazwiska cieszyńskie*, Warszawa.
- Moldanová D., 1983, *Naše příjmení*, Praha.
- Rospond S., 1967, *Slovník nazwisk śląskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rymut K., 1991, *Nazwiska Polaków*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Svoboda J., 1964, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, Praha.
- Šrámek R., 1999, *Úvod do obecné onomastiky*, Brno.

Agata OSTROWSKA-KNAPIK
Kraków

Początki czeskiej terminologii gimnastycznej

Terminologią autorzy *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* określają zbiór leksemów bądź związków frazeologicznych stworzonych arbitralnie, a mających na celu jednoznacznie i ściśle przy pomocy definicji określić dane pojęcie lub obiekt materialny (*Encyklopedia językoznawstwa...* 1995, s. 555). *Terminologia gimnastyczna* odnosi się zatem do zbioru pojęć opisujących ruch i związanego z nim wychowania fizycznego.

Najpłodniejszym okresem pod względem słowotwórczym w dziejach czeskiego języka literackiego było odrodzenie narodowe na przełomie XIX i XX wieku. Pod koniec XIX wieku rozwija się i ustala terminologia specjalistyczna (por. Havránek 1936, s. 110). Brakujące terminy dotwarzano za pomocą: derywacji, łączenia wyrazów w złożenia, tworzenia połączeń wyrazowych, wykorzystywania skrótów, neologizmów znaczeniowych, zapożyczenia wyrazów z innych języków (por. Sochor 1955, s. 13). Na przykład w czasie odrodzenia narodowego w zakresie terminologii naukowej Josef Jungmann przejął z języka polskiego 167 jednostek leksykalnych (por. Orłóš 1999, s. 191). Wśród polskich zapożyczeń dominują „nazwy czynności pochodzenia odczasownikowego rodzaju męskiego z formantem zerowym. Wśród tych postwerbaliów przeważają derywaty od czasowników prefiksalnych” (Orłóš 1987, s. 293).

Jednak początki czeskiej terminologii gimnastycznej sięgają okresu wcześniejszego. W 1586 r. w regulaminie szkolnym w Czechach postanawiono, by młodzież „cvičila se v běhu, lezení, zápolení, šermování ap.” (por. Pechan 1908, s. 15).

Prekursorem ćwiczeń gimnastycznych w szkole jest uważany Jan Amos Komenský (1592–1670), który w 1650 r. został poproszony przez księcia Rakoczego o założenie wyższej szkoły w Sarospataku na Węgrzech. Myślą przewodnią Komenskiego było „mens sana in corpore sano”² i dlatego wprowadził do szkoły codzienne ćwiczenia: bieg, skok, zapasy, gry, spacer i wyznaczył dla nich miejsce *hřiště*. Był głęboko przekonany, że ruch jest niezbędny dla zdrowego rozwoju dzieci i dlatego uważał, że nie należy zakazywać, ale wspierać wszelkie zajęcia ruchowe, oczywiście pod kierunkiem pedagoga. Mimo iż po czteroletnim działaniu szkoła została zamknięta, postępowe myśli Jana Amosa Komenskiego nie zagięły. Nawiązywali do nich postępowi działacze drugiej połowy XIX wieku, zwłaszcza John Locke (por. Kössl, Štumbauer, Waic 2000, s. 38–40).

W 1774 r. ukazał się statut organizacyjny dla szkół Felbigera *Allgemeine Schulordnung* (dla części austriackiej), a w 1777 r. *Ratio educationis* (dla części węgierskiej), co pozwoliło na stopniowe wprowadzenie obowiązku uczęszczania do szkoły wszystkich dzieci w wieku 6 do 12 lat. Wzrosło zainteresowanie również wychowaniem fizycznym (por. Kössl, Štumbauer, Waic 2000, s. 106). Na ziemię czeskie przeniknęły myśli angielskiego filozofa i lekarza Johna Locke’a (1632–1704) i francuskiego filozofa i pedagoga Jeana Jacquesa Rousseau (1712–1778), którzy swoimi dziełami spowodowali powstanie specjalnej szkoły dla pedagogów – zwanych *philantropami* – odpowiedzialnych za wychowanie fizyczne młodzieży (por. Pechan 1908, s. 16). Ćwiczenia fizyczne rekomendował też Bernard Basedov w swojej *Praktische Philosophie für alle Stände* wydanej w 1758 r., a szesnaście lat później wprowadził on wychowanie fizyczne do programu szkolnego w swojej szkole w Dessawie zorganizowanej zgodnie z zasadami J. J. Rousseau.

Instytut Basedova zwany *philanthropinum* istniał do roku 1793, stając się wzorem dla podobnych, nowo powstających instytutów

¹ Juvenal *Satyry* 10, 356: „bogów prosimy tylko o zdrowy rozsądek w zdrowym ciele” (por. Kopalinski 1990).

w Marschlins w Szwajcarii (1775), w Heidesheim (1777), w Tritt pod Hamburgiem (1777) oraz w Schnepfenthal (1784).

Troskę o rozpowszechnianie się ćwiczeń i o rozszerzanie zakresu gimnastyki przejawiał też Bedřich Ludvík Jahn² (1778–1852), czeski emigrant, nauczyciel w Instytucie Plamana w Berlinie zorganizowanym według zasad J. Pestalozziego. Wspólnie ze swoim współpracownikiem i przyjacielem Arnoštem Eiselenem (1792–1846) stworzyli niemiecką terminologię gimnastyczną (A. Eiselen zasłużył się zwłaszcza w nazewnictwie szermierki) wydaną w 1816 r. w *Handbuch der deutschen Turnkunst*. Dopełnił ją Adolf Spiess (1810–1858) w *Lehre der Turnkunst* złożonej z czterech części: 1. *Freiübungen* 1840, 2. *Die Hangübungen für beide Geschlechter* 1842, 3. *Das Turner in den Stemmübungen* 1843, 4. *Das Turner in den Gemeinübungen* 1846. W roku 1861 r. zaś znany nauczyciel gimnastyki i filolog, dr K. Wassmannsdorff (1841–1906) ową terminologię dopracował i przyczynił się do jej ustalenia i jednolitego używania (por. Pechan 1908, s. 45).

W Czechach władza austriacka obawiała się wydania zezwolenia na zorganizowaną działalność stowarzyszeń gimnastycznych i jedynie tolerowała istnienie prywatnych, ewentualnie ziemskich instytutów, gdzie ćwiczone przede wszystkim według systemów Linga, Ling–Rothsteina i późniejszej, udoskonalonej metody Jahn–Eisen.

Pierwszy instytut ortopedyczny założył w Pradze w 1839 r. lekarz Johan J. Hirsch. Nie odniósłszy sukcesu, w 1842 r. przekazał go uczniowi Arnošta Eiselena, współtwórcy niemieckiego systemu wychowania fizycznego, Rudolfowi Stephanymu (1817–1855), który to jako pierwszy wprowadził niemiecki system w Pradze. W 1843 r. Stephany został mianowany pierwszym ziemskim nauczycielem gimnastyki i zobowiązany do dwuletniego, nieodpłatnego wyuczenia dwunastu

² Bedřich Ludvík Jahn (1778–1852) teoretyk gimnastyki, twórca systemu niem. w gimnastyce polegającego głównie na ćwiczeniach wykonywanych na specjalnych przyrządach (np. drażek, koń, trapez, poręcz); propagował gimnastykę dla celów wojskowych, jako środek podnoszący tężyznę; także działacz polit. uważany za jednego z prekursorów nacjonalizmu niem.; główne dzieło (razem z A. Eiselenem) *Deutsche Turnkunst* (1816).

stypendystów, którzy po zakończonej edukacji otrzymywali tytuł *učitel tělocviku* (por. Kössl, Štumbauer, Waic, 2000, s. 107). W 1845 r., po śmierci swojego brata Alberta, Rudolf Stephany przejął jego obowiązki w Terezańskiej Akademii Rycerskiej (Tereziánská rytířská akademie) w Pradze i powołał Gustawa F. Stegmeyera, ucznia Eisele na i Lübeca na miejsce zmarłego brata.

W tym czasie instytut opuścił Adolf Hájek, zostając nauczycielem w gimnastycznym i ortopedycznym instytucie lekarza Seegene w Pradze, gdzie uczęszczali między innymi także Šafařík, Purkyně, Špott, Opolzer i Amerling. W 1847 r. jego starania o zorganizowanie czesko-niemieckiego Akademickiego Stowarzyszenia Gimnastycznego (Akademický tělocvičný spolek) zostały uwieńczone sukcesem. Na potrzeby owego towarzystwa, jako pierwszy, Hájek podjął próbę stworzenia czeskiej terminologii gimnastycznej, za podstawę której posłużyły mu *Slovník česko-německý* Josefa Jungmanna, wydany w latach 1835–1839, w którym wyszukiwał odpowiednie słownictwo, jak również rady Josefa Jirečka, czynnego członka stowarzyszenia, które w 1848 r. zakończyło działalność.

W tym samym roku powróciwszy do Pragi po praktyce we Wiedniu stypendysta Jan Malýpetr (1815–1899) założył kolejny instytut gimnastyczny. W 1855 r. Malýpetr stał się kierownikiem instytutu stanowiącego na miejsce Gustava F. Stegmeyera, który z kolei objął stanowisko po zmarłym Rudolfie Stephanym we Wiedniu. Zatem wszystkie trzy instytuty w Pradze były prowadzone przez Czechów. Równocześnie Jan Malýpetr nauczał w *Czeskiej Szkole Głównej (Česká hlavní škola)*, a w 1849 r. został mianowany na pierwszego czeskiego nauczyciela gimnastyki w Gimnazjum Staromiejskim.

Jan Malýpetr zabiegał także, aby w jego instytucie używano czeskiego nazewnictwa. Wspólnie z K. J. Erbenem, F. L. Čelakovským i J. E. Purkyně zajął się stworzeniem odpowiedniej terminologii³.

³ „Společně s Čelakovským, Erbenem a Drem Purkyněm utvořil Malýpetr první české názvosloví tělocvičné” (por. *Ottův slovník naučný*, Praha 1900, t. XVI, s. 738).

Na opracowanym przez J. Malýpetra słownictwie oparli się prof. Bohdan Ardel, autor pierwszej książki gimnastycznej, napisanej w języku czeskim *Tělocvik pro dívky* wydanej jako druga część *Dívčí školy* staraniem pedagogów Szkoły Wyższej dla Dziewcząt (Všší dívčí škola) w Pisku, oraz František Havlíček, prawnik i doskonały szermierz, który zajął się nazwami szermierczymi (por. Pechan 1910).

Staraniem kilku uczestników ćwiczeń w instytutach Schmitda i Malýpetra założony został pierwszy związek *Sokol Praski (Sokol pražský)* do którego, z braku innych, przeniesiono i nazwy ćwiczeń, co jednak nie satysfakcjonowało biorących udział w przedsięwzięciu. 28 marca 1862 r. w *Księdze Życzeń* pojawiła się prośba (cyt. za: Müller 1883, s. 144):

Slavný výbor tělocvičné jednoty Pražské, by sobě chvalitebnou zásluhu získal, kdyby se o řádné názvosloví tělocvičné postaral a při cvičeních zavedl, jelikož to sluch urážeti musí a též § 8. stanov jednoty odporuje, když se při cvičeních mnoho cizích výrazů užívá.

28 března 1862.

Václav Černý, Jindřich Bílý, Ulrich

Co prawda, zaraz pod ową notatką znajduje się sprostowanie nauczyciela gimnastyki H. Palli, który twierdzi, że nie spotkał się z używaniem obcych wyrazów w czasie nauczania, przecież „tolik cvičenosti v řeči české každý z učitelů má, aby se bez cizích slov obejiti mohl” (cyt. za: Müller 1883, s. 145), lecz najwyraźniej terminologia ówczesnie używana wymagała dopracowania.

W marcu 1862 r. została zwołana komisja, w skład której wchodziła: archiwista Karel Jaromír Erben, dokumentalista Rank, František Špatný, Jan i Karel Malýpetr, Hynek Palla, Josef Müller oraz dr Miroslav Tyrš, który przedstawił stworzoną przez siebie terminologię. Po wprowadzeniu drobnych poprawek językowych przez filologów dra Františka B. Květa i prof. Eduarda Novotnego, została ona opublikowana jeszcze w tym samym roku jako dodatek do broszury *Pravidla tělocvičné jednoty pražské Sokol*, pod tytułem *Tělocvičné názvosloví. Sestavil Dr. Bedřich Tyrš*.

Nad terminologią gimnastyczną Bedřich Tyrš pracował już w latach 1860–1861, w czasie pobytu w Novym Jáchymovie, gdzie kształcił synów Bartelma w zakresie matematyki, fizyki i gimnastyki. Chcąc uniknąć nauczania w języku niemieckim, zaczął zbierać materiał potrzebny do stworzenia czeskiego nazewnictwa gimnastycznego.

Przykłady używanej terminologii przed 1862 r. podaje również Josef Müller w *Památniku Tělocvičné jednoty Sokola Pražského*, określając je jako *drastické názvy* (cyt. Za: Müller 1883, s. 144): *Postava na celé podešvi – Stand auf der ganzen Sohle – stoj o celé šlapi; Postava, jak noha zakončená – Schlussstellung – stoj spatný, sraz; Malé rozklonění kolen, malý poklek – kleine Kniebeuge – podřep.*

Arnold Kořalník (1988, s. 185) porównał ówczesne nazwy francuskie, włoskie i angielskie z terminami Tyrša, ukazując przemyślaną zwięzłość tych ostatnich: franc. *mouvement vertical des bras sans flexion – vzpažit, elever la tete au dessus de la barre – výsuk*; włos. *elancio della braccia in avanti – předpažit, piegamento del busto in avanti – předklon*; ang. *the compasses (kružidlo) – roznožit poskokemí, grasshopper (kobyłka) – klik.*

Natomiast Karel Vaníček po konfrontacji czeskich, przetłumaczonych dosłownie przez Tyrša, nazw z niemieckimi (*Katzensprung* ‘kočičí skok’ – *dučka*, *Wolfssprung* ‘vlčí skok’ – *odchylka*, *Schafsprung* ‘ovčí skok’ – *přípatka*, *Bärensprung* ‘medvědí skok’ – *přemet ze stoje o rameni*, *Fenstersprung* ‘skok oknem’ – *průskok*, *Diebsprung* ‘złodějský skok’ – *přeskok zprosta s dohmatem*, *Todtensprung* ‘skok mrtvého’ – *překot zprosta*, *Hochtsprung* ‘štičí skok’ – *přeskok letmo*) stwierdził:

Tedy pět skoků zoologických, jeden skok zloděje, jeden sebevraha a dva mrtvého. Chápu-li vše, tomu přece jen porozuměti nedovedu, jak má mrtvec skákat⁴.

Powyższe przykłady dowodzą, iż Tyrš nie mógł wzorować się na nazwach wówczas istniejących. Musiał stworzyć zasady, według któ-

⁴ „Zatem pięć skoków zoologicznych, jeden skok złodzieja, jeden samobójcy i dwa martwego. Rozumiem wszystko, tego jednak pojąć nie mogę: jak umarły ma skakać” (Vaníček 1903, s. 52).

rych prowadził swoją pracę słowotwórczą. Bazował na zrobionym przez siebie wykazie niemieckich nazw gimnastycznych, którym przypisywał czeskie odpowiedniki. Niektóre z nich tłumaczył dosłownie (por. Pechan 1908, s. 85). Starał się jednak jak najmniej czerpać z wzoru niemieckiego i stworzyć niezależny system nazewnictwa. Świadomie wybierał, badał, wyszukiwał, zmieniał i ciągle udoskonalał swoje terminy, aby nie dopuścić do niejasności i nieдомówień. Antonín Šebánek (1913, s. 238) ze względu na pochodzenie wyrazów w terminologii Tyrša sklasyfikował je następująco:

1. Wyrazy, które były w powszechnym użyciu w instytucjach lub przejęte od poprzedników Tyrša z oryginalnym lub zmienionym znaczeniem (por. Šebánek 1913, s. 176), jak np.:
 - a) używane w instytucie Malýpetra: *skok, skok do výšky, do dálky, kladina, žebřík vodorovný, šikmý, kolmý, kolovadlo, madla, šplhati, hrazda, hůl, koza, kruhy, kůň*;
 - b) używane w innych instytucjach: *bradla o dvou žerdích, činky, hnízdo, chmat, chmat plný, chmat vidlitý, podchmat, nadchmat, vis, podpor, přechmat, prapor, pokos, váha, skok o tyči*
 - c) przejęte od Hájka: *výkrut, poklek* (Tyrš zmienił *podřep* na *klečení o jednom koleně*)
 - d) użyte przez Ardelta w jego *Tělocviku pro dívky*: *běh, cvičení, skok do hloubky, houpání, kroužení, odhyb, pochod, poloha, cvičení prostá, příraz, točení a kroužení trupu, nohou, ramen (paží), zpřímení trupu, tyče a provaz ke šplhání, házení oštěpem, běhání o závod, tělocvik, mič, švihadlo, hrazda houpací, chůze, příhyb a odhyb chodidla, výhroz*, które przejął bez zmian lub z małymi zmianami: *svěs* (u Tyrša: *svis*), *vypínání (výpon)*, *klonění (kloňny)*, *máchání (máchy)*, *setrvání czy držení (výdrž)*, *poskakování (poskok)*, *rozručení (rozpažení)*, *zpět ručení (zapažení)*, *rozpírání (rozpor)*, *klika (klik)*, *obracení (obrat)* (za: Pechan 1908 i Šebánek 1913).
2. Wyrazy przejęte ze słownika Josefa Jungmanna bez zmiany znaczenia – to przede wszystkim oznaczenia położenia ciała, jak np.: *loket, nárt, pata, paže, pěst, podkolení, podpaží, předloktí, rameno, ruka, stehno, šlápě, tvář, týl, záda, záloktí, zápatí, zápěstí, záručí*:

- a) wyrazy powszechnie używane, nabierające znaczenia gimnastycznego w odniesieniu do danej dyscypliny, np.: rzeźownicy: *hřbet (koně), jednotlivec, krok, lano, obvod, osa, odraziti se, stoj, strána, střed, vrhati, zkouáka, změna*; przymiotniki: *celý, čelí, jednoduchý, lichý, obyčejný, zadní*; przysłówki: *kolmě, napřed, nazad, přímo, šikmě* itp.
- b) wyrazy już ze znaczeniem gimnastycznym u Jungmanna: *cvičení těla, cvičitel, chůdy, jablko na jílcí, jílec, končíř, luk u meče, pochod, postavení, pozor, rozstup, šerm, štítek na jiltělocvik, tělocvičný, touš, velení, zápas, zápasník*.
3. Wyrazy przejęte ze słownika Jungmanna z nowym znaczeniem, logicznie wyprowadzonym z podstawowego, np.: *břemena* – u Jungmanna ‘těžký předmět vůbec’, u Tyrša ‘těžké železné nářadí k zdvihání’; *časomíra* – u Jungmanna ‘míra sylab ve verši dle času’, u Tyrša ‘počet dob při prostných cvičeních v oddílu cvičebním’; *člen* – u Jungmanna ‘spojení dvou údů, kloub’, u Tyrša ‘pořadí cvičenců’; *dozorný* – u Jungmanna ‘ten, kdo na něco dozírá’ u Tyrša ‘pouze krajník na levém křídle členu’; *klus* – u Jungmanna ‘zvláštní způsob běhu koňského’, u Tyrša ‘obdobný běh u člověka’; *kotouč* – u Jungmanna ‘kolečko, kruh’, u Tyrša ‘toč několikrátě po sobě provedený, tak že tělo opisuje několikanásobný kruh’.
4. Wyrazy przejęte z języka potocznego, jak i różnych gwar czeskich i słowackich oraz przywrócone do użycia słowa, które z niego już wyszły, np.: *chůdy* ‘nastroj k chození dvě tyče opatřeně stupatky pro nohy’, wyraz spotykany u J. A. Komenskiego (*Labyrint světa*) oraz w słownikach Veleslavína; *sot* ‘při rohování utok paží, kterou trčíme proti sokovi’, odnotowany w tomie XIII słownika *Mater Verborum*, jak również w *Kronice Dalimila (Dalimilova Kronika)* jako *sota* w znaczeniu ‘rána, uhození’.

Z dialektów Tyrš przejął za pośrednictwem Jungmanna: *drouk* ‘oblé železné tyče’, słowackie *drúk* ‘kus tyče nebo klády, také kyj’; *stoj* ‘postoj různý při prostných cvičeních’, u Jungmanna ‘słowacki wyraz określający stanie’.

A. Šebánek (1913, s. 281) odnotowuje tylko jedno zapożycze-

nie innosłowiańskie: *kolovati*, które Jungmann przejął z języka polskiego (por. definicję ‘v kole se otačeti’), Tyrš odnosi ten termin do ćwiczenia na *kolovadle*.

5. Słowa utworzone samodzielnie przez Tyrša. W tym celu zbadał cały *Słownik czesko-niemiecki* J. Jungmanna, z którego wybrał tylko te podstawy słotwórcze, które odpowiadały nowemu pojęciu gimnastycznemu, a zarazem były na tyle produktywne, by przy pomocy przyrostków i przedrostków utworzyć derywaty i nazwać nimi pokrewne ćwiczenia jednej kategorii. W swojej pracy słotwórczej Tyrš postępował w dwojaki sposób:
- a) tworzył wyrazy złożone z dwóch podstaw słotwórczych, np.: *celoobrat (celý + obrat), dalekovysoký (daleko + vysoký)*;
- b) derywował słowa przy pomocy przedrostków i przyrostków z już istniejących podstaw słotwórczych, np.: *dokop, dopomoc, malikový*.

Słowom przedrostkowym i przyrostkowym, zaczerpniętym od Jungmanna, dał nowy prefiks lub sufiks taki, aby powstałe słowo przynależało do oznaczonego pojęcia gimnastycznego, np.: *odvrat* (u Jungmanna *návrat*), *únik* (u Jungmanna *vznik*); *cvičiště, cvičebný* (< *cvičiti*), *odbočka, odbočmo* (< *odbočeti*), *zákročný* (< *zakročiti*).

Przedrostki i przyrostki zajmują ważne miejsce w terminologii gimnastycznej, ponieważ modyfikują znaczenie podstawy słotwórczej. Poniższe przedrostki wnoszą ze sobą następujące znaczenie: *před-* ‘ruch do przodu’: *předpažit*, *za-* ‘ruch do tyłu’: *zapažit*, *roz-* ‘ruch nogą od siebie’: *roznožit*, *v-* ‘kierunek ruchu’: *vpravo*, *po-* ‘mniejszą miarę ruchu’: *skok – poskok*, *vz-* ‘ruch w górę’: *vznos*. Natomiast przyrostki używane były dla oznaczenia: *-ný* ‘uściślenie położenia wszystkich postaw stojących, klęków, siadów i leżenia’: *stoj přednožný, sed roznožný*, *-mo* ‘opisywania zwisów, podporów i rzutów’: *svis stojmo, -ka* ‘przeskoków przez przyrządy” *skrčka* zamiast *přeskok skrčmo* (por. Šterc 1908, s. 13).

Wyjątkowym sposobem słotwórczym posłużył się Tyrš w wypadku tworzenia dewerbatywów. Zaczerpniętym od Jungmanna czasownikom wydzielał rdzeń (*kořen*), który zaczynał funkcjonować ja-

ko samodzielny wyraz, np.: *dotyk* < *dotýkati*, *klek* < *kleknouti*, *podup* < *podupati*, *výpon* < *vypnouti* (w tym przypadku z wystopniowanym rdzeniem *pn-* w *pon-*).

Sposób ten był rozpropagowany przez poetę Jana Kollára zwracającego szczególną uwagę na dźwięczność poezji. Odradzał między innymi używanie wyrazów zakończonych na *-í* lub *-ství*. Rzeczywiście niektóre typy wyrazów zaczęto zastępować innymi, na przykład rzeczowniki odczasownikowe zakończone na *-ání*, *-ení* rzeczownikami afiksalnymi: *běhání* – *běh* (por. Hauser 1978, s. 20, 122). Dewerbalia z zerowym sufiksem tworzone były pod wpływem polskim (por. Hauser 1978, s. 120 i Orłós 1987, s. 294, 295).

Po powrocie do Pragi z Novego Jáchymova w 1861 r. M. Tyrš sporządził wykaz poszczególnych terminów⁵. Terminologia ta nie była jeszcze kompletna. Obejmowała nazwy ćwiczeń na przyrządach i niedostateczną ilość nazewnictwa ćwiczeń ogólnorozwojowych. Pomimo iż brakowało terminów zapaśniczych, szermierczych i musztry, była ona w dziedzinie gimnastyki pierwszą, przemyślaną i zdolną do dalszego rozwoju terminologią.

Próbie uzupełnienia terminów ćwiczeń ogólnorozwojowych podjął Adolf Hájek, wydając w 1862 roku *Prostocviky*, na potrzeby nowo założonego oddziału *Sokola* w Chrudimi. Bazował na *Słowniku* J. Jungmanna i słownictwie Tyrša z 1862 r., a pod względem formalnym na pracy R. Stephany'ego *Merkbüchlein für Turner*.

W międzyczasie Miroslav Tyrš udoskonalał swoją terminologię, którą wydano po raz drugi w 1867 r. jako *Německo-české názvosloví tělocvičné* i *Německo-české názvosloví šermířské*. W porównaniu z pierwszym wydaniem przybyło 50 nazw gimnastycznych, uzupełnione zostały też nazwy szermiercze (200 nowych) i dotyczące musztry. W przypadku istnienia kilku określeń jednego ćwiczenia zostało wybrane jedno, najbardziej odpowiednie. Nie bez znaczenia

⁵ Jako fiszki posłużyły tutaj Tyršowi kupony loterii narodowej zorganizowanej na rzecz Zdeňki Havlíčkovéj, córki Karola Havlíčka Borovského, znalezione u Jindřicha Fügnera, który wykupił większość nierozprzedanych losów (por. Müller 1883, s. 145).

okazał się wpływ zmian w niemieckim nazewnictwie zaproponowanych przez K. Wassmannsdorffa w wydanej w Berlinie w 1861 r. *Vorschläge zur Einherl in der Kunstsprache des deutschen Turnens*, w którym ujednotniono samodzielnie istniejące nazwy w gimnastyce wojskowej, szkolnej, turniejowej, zdrowotnej, ludowej i akrobatycznej. Nazwy te nie były wyraźnie rozgraniczone, przenikały z jednej dziedziny do drugiej, wprowadzając zamęt.

Rok później ukazało się trzecie wydanie terminologii zatytułowane *Německo-české názvosloví tělocvičné dle Ravensteina nové a úplné spracováno. Německo-české názvosloví šermířské dle Lübkeho. Česko-francouzské názvosloví šermířské*, w którym mniej trafne wcześniejsze nazwy zamieniono na inne.

W latach 1868–1872 w *Kronice práce, osvěty, průmyslu a náležitostí* pod red. Jiljeho V. Jahna i Martina Pokornego wydano *Základové tělocviky* Miroslawa Tyrša. Autor zawarł tutaj opracowany przez siebie czeski system ćwiczeń gimnastycznych, uzupełnił o terminy zapaśnicze i bokserskie oraz nadał ostateczny kształt nazewnictwu, o doskonałości którego najlepiej świadczy fakt, że zostało przejęte do szeregu prac z zakresu gimnastyki (por. Pechan 1910, s. 230) oraz do słowników: *Niemiecko-czeskiego słownika wojskowego (Vojenský slovník německo-český)*, 1871) przez Ferdinanda Čenského oraz do *Słownika czesko-niemieckiego (Slovník česko-německý)*, 1878–1894) przez Františka Kotta.

Literatura

- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 1995, red. K. Polański, Warszawa–Wrocław–Kraków.
- Hauser P., 1978, *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*, Brno.
- Havránek B., 1936, *Vývoj spisovného jazyka českého, Čs. vlastivěda*, Praha.
- Kopaliński W., 1990, *Slovník vyrazů obcých i zvrátův obcojazyčných*, Warszawa.
- Kořalník A., 1988, *Vznik Tyršova tělocvičného názvosloví*, [w:] *Teorie a praxe tělesné výchovy* 36, Praha.
- Kössl J., Štumbauer J., Waic M., 2000, *Vybrané kapitoly z dějin tělesné kultury*, Praha.

- Müller J., 1883, *O tělocvičném názvosloví sokolském*, [w:] *Památník vydáný na oslavu dvacetiletého trvání Tělocvičné jednoty Sokola Pražského*, Praha.
- Orłóś T. Z., 1887, *Polonizmy w czeskim języku literackim*, Kraków.
- Orłóś T. Z., 1999, *Josef Jungmann a slovanské výpůjčky z oblasti vědecké terminologie*, [w:] *Slovanské spisovné jazyky v době národního obrození*, red. T.Z. Orłóś, H. Miczkowska, Kraków.
- Pechan J., 1908, *Tělocvičné názvosloví německo-české*, *Sokol XXXIV*, Praha.
- Pechan J., 1910, *O Tyršově tvorbě názvosloví tělocvičného*, [w:] *Sokolské besedy*, Praha.
- Sochor K., 1955, *Příručka o českém odborném názvosloví*, Praha.
- Šebánek A., 1913, *Filologický rozbor tělocvičného názvosloví*, [w:] *Sokol*, Praha.
- Šterc J., 1908, *Názvosloví tělocvičné*, Praha.
- Vaníček K., 1903, *Tyršovo názvosloví sokolské*, [w:] *Sokol*, Praha.

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

***Encyklopedický slovník češtiny*, red. Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002, 604 s., ISBN80-7106-484-X.**

V jazykové nabídce nakladatelství Lidové noviny se v roce 2002 ukázala publikace *Encyklopedický slovník češtiny*. Slovník je výsledkem spolupráce českých a zahraničních jednotlivců různých bohemistických pracovišť. Publikace vznikla za podpory Grantové agentury České republiky a německé vědecké nadace Deutsche Forschungsgemeinschaft. Nezanedbatelná byla i podpora německé nadace Robert Bosch Stiftung, díky níž se konala jedna ze čtyř konferencí. Spolupráce a účast na konferencích iniciovaly vznik sborníků *Čeština – univerzália a specifiká I–IV*, které významně ovlivnily podobu tohoto slovníku. Kolektiv autorů prokázal schopnost spolupráce a psát jasně a srozumitelně. Důležitá spolupráce bohemistů – vedle nesporného přínosu odborného – poskytla dobrou příležitost k prohloubení znalostí široké veřejnosti. Práce na slovníku byla orientována tak, aby se čeština projevila nejen jako jazyk Čechů, ale i jako jazyk mezinárodní – a to ne pouze v tom smyslu, že jím mluví Češi žijící v zahraničí, ale i proto, že je varietou jazyka jakožto biologické výbavy člověka.

Název publikace *Encyklopedický slovník češtiny* je příznačný, což dokládá neobyčejně precizní zpracování a především velká šíře záběru. Slova jsou řazena abecedně podle pravopisu a mnohdy jsou opatřena ekvivalentem, např. inkompatibilita – neslučitelnost, výpůjčka – přejímka. Ze slovníkového souboru čítajícího pět set padesát dvě stránky si dovedeme představit, kolik badatelského úsilí je zde vloženo. Smyslem práce bylo shromáždit, utřídit a představit materiál týkající se češtiny. Sestavení hesel nebylo pouhým mechanickým aktem, ale zajisté vyžadovalo důkladnou teoretickou přípravu. Význam a originalita souborné práce spočívá v komplexnosti a speci-fičnosti pohledu daného vymezeným zaměřením. Za svůj základní úkol považují autoři objasnění významů pojmů/termínů, čehož nesporně dosáhli.

V centru pozornosti je gramatická terminologie jako nástroj popisu struktury jazyka s ohledem na češtinu, pouze občas podle potřeby s přihlédnutím k jiným jazykům (hlavně slovanským). Přínosem pro čtenáře bude, že slovník bere v úvahu jak mluvenou, tak psanou podobu češtiny i její variety, a to se zřetelem nejen na sou-

časnou formu, ale i vývojové fáze. Svou upřímnou zaujatost a citovou angažovanost autoři (tak jak slovník vyžaduje) neprojevíli.

Jelikož čeština zatím nemá žádnou srovnatelnou příručku, v předmluvě se od editorů (prof. PhDr. Petr Karlík, CSc., prof. Dr. phil. PhDr. Marek Nekula, doc. PhDr. Jana Pleskalová, CSc.) dozvídáme, že omezení se na jeden metodologický směr nebo na jednu školu nepřipadalo v úvahu. S ohledem na lingvistickou tradici je zde jasně patrna role strukturalistické *Pražské školy* a jejich pokračovatelů.

Jádrem práce je slovníkový soubor. Vysvětlení 1085 hesel je velmi důkladné a odborné. V rámci jednoho hesla se často uvádějí odlišné koncepce a různé teoretické výklady popisovaných jevů (např. mutace: 1. Paradigmatická změna hlásková, kdy se nemění počet fonémů, pouze dochází k nahrazení jednoho fonému jiným; 2. Jedna z onomaziologických – pojmenovacích kategorií; 3. V sémantice označení sloves implikujících proces změny). Výběr pojmů/termínů v tomto slovníku je založen nejen na potřebách těch, kteří studují češtinu a dosáhli již jistého stupně znalostí (odborníci, studenti bohemistiky), ale částečně i na potřebách širší veřejnosti.

Důležité je rovněž zmínit se o pozadí, na kterém navzdory tomu, že je obecně lingvistické, vidíme snahu vzít v úvahu i textové, kulturní, sociální, psychologické nebo historické aspekty fungování češtiny, čímž se tato publikace stává zajímavou pomůckou pro širší kulturní obec (např. paremiologie – nauka o příslovcích, zabývající se jejich popisem a evidencí, původně ovšem v etnologii a antropologii, nověji i v lingvistice, tj. ve frazeologii).

Rovněž v barevnosti papíru spatřuji pomoc pro čtenáře. Zatímco je abecedně řazena *heslová část* vytištěna na bílém papíru, za ní následující abecedně řazený *rejstřík* (kolem 3500 termínů/pojmů) je vytištěn na žlutém papíru. Před heslovou částí se nachází *Předmluva*, která charakterizuje pozici slovníku v kontextu české jazykovědné literatury, pak *Seznam zkratk* (s. 8–12) a *Seznam značek* (s. 13) používaných při výkladu. Hesla jsou doplněna praktickými radami týkajícími se vymezení a použitelnosti, odkazy na jiné odborné publikace, tj. *Seznam zkratk citované literatury* (s. 14–16), která se nachází v bibliografické části hesla. Strana 17 obsahuje *Seznam [šedesáti pěti] autorů*, kteří jsou podepsáni pod jednotlivými hesly.

Předkládaná publikace je dílem v pravém slova smyslu kolektivním. Obrovskou výhodu spatřuji v rozšíření odborné kompetence autorského kolektivu. Jak uvádějí sami autoři, nevýhodou jsou obtíže spojené s různou orientací autorů, projevující se např. ve vymezení obecných pojmů jako je slovo, věta a text.

Pokud se týče stylistické charakteristiky, pak jednotky jsou označovány jako neutrální, zhrubělé nebo negramatické, popř. se rozlišuje její určitý odstín (hanlivost, ironičnost).

Slovník výborně poslouží cílům, které sledoval. Jedná se nejen o dostatečný počet odborných výrazů, ale hlavně přístupnost výkladů a jednotnou stavbu hesel podle promyšleného schématu.

Po etymologii termínu/pojmu následuje vhodnou formou podaný jeho význam. Aby výklady byly hodně ilustrativní, odkazuje se často na konkrétní příklady, které

jsou nejen obsaženy v hesle, ale častokrát, pokud jsou obsírnější, v samostatných tabulkách, např. tabulka cyrylice a azbuky na s. 59–60 nebo ukázka transkriptu pro konverzační analýzy na s. 494. Soupis literatury, uváděný na konci každého hesla, má umožnit event. důkladnější poučení o probíraném jevu.

Čtenáři jistě uvítají, že většinou stručné komentáře jsou leckdy rozšířeny o výklad. Výklady jsou postačující, přehledné, srozumitelné, a formulačně dokonalé a absolutně výstižné. V případě *Encyklopedického slovníku češtiny* jde o publikaci potřebnou a neméně praktickou, její informační hodnota je nepochybnitelná.

Hledání ve slovníku není nijak náročné. Základní orientaci poskytuje rejstřík na barevném papíru, který eviduje v abecedním pořadí všechny termíny/pojmy nacházející se ve slovníku. Víceslovné pojmy jsou uváděny v normalizovaném pořadí, čili podstatné jméno – přívlástek (slabika pobočná, nikoli pobočná slabika). Pouze u několika termínů majících konvencionalizované pořadí opačné, lze najít i ve formátu „přívlástek – podstatné jméno“, tedy např. vedle aktuální členění větné i členění větné aktuální. V rejstříku se za pojmem nachází číslo stránky, na které je možné daný pojem najít v heslové části. Pokud je číslo stránky vytištěno tučně, je pojem vysvětlován v samostatném hesle. Pokud je číslo stránky vytištěno netučně, je termín vykládán v rámci jiného hesla (např. argot je vysvětlen v rámci termínu slang a ekonomičnost v hesle minimalismus). Jde zvláště o případy, kdy jde o výklad pojmu/termínu nadřazeného, nebo kdy jde o výklad ve specifickém kontextu.

Cíl publikace shrnout a vyložit nejdůležitější otázky struktury a fungování češtiny i jejího popisu byl splněn. Chceme-li se poučit o nějakém pojmu, nyní jistě sáhneme po *Encyklopedickém slovníku češtiny*. Závěrem lze tedy právem konstatovat, že se veřejnosti dostala do rukou přínosná publikace, která jí může poskytnout řadu nových poznatků na poli současné češtiny a která přispívá k prohloubení znalostí o jazykových disciplínách a také o jazyce všeobecně. *Encyklopedický slovník češtiny* hodnotím nejen jako zajímavý a přínosný, ale i velmi cenný.

Irena Konderlová, Opole

Stanislava Prádná, Zdena Škapová, Jiří Cieslar, *Démanty všednosti. Český a slovenský film 60. let. Kapitoly o nové vlně, Pražská scéna, Praha 2002, 387s., ISBN 80–*

Nowa fala w kinie czechosłowackim jest uważana za zjawisko niezwykle i niepowtarzalne zarówno ze względów artystycznych, jak i historycznych. Narodziny bowiem tego kierunku przypadają na przełom lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, czyli na okres, kiedy w Czechosłowacji silnie zakorzenił się już ustrój socjalistyczny. Jednak wystarczył moment swobody politycznej (druga połowa lat sześćdziesiątych),

aby kraj ten stał się pierwszym państwem bloku wschodniego, w którym zaczęto mówić o tendencji określonej przez krytykę francuską mianem Nowej fali. Pod względem artystycznym fenomen tego kierunku polegał przede wszystkim na tym, że młodzi filmowcy czescy i słowaccy (m. in. Chytilová, Menzel, Uher, Forman, Němec, Bočan, Kachyňa) wnieśli do kinematografii pewną odrębność kierunku czechosłowackiego względem podobnego prądu uprawianego na zachodzie Europy, z najbardziej charakterystycznymi elementami kultury swoich narodów: licznymi nawiązaniem do literatury, teatru, muzyki, filozofii, a przy tym swoisty czeski humor i dystans do rzeczywistości. Prezentowane w filmach nowe techniki narracji, ukazywane psychologiczne, moralne i obyczajowe problemy bohaterów zdołały zainteresować nie tylko współczesnych, ale również następne pokolenia odbiorców i badaczy. Ważnym jest również fakt, że o Nowej fali pisano głównie na łamach czasopism, niewielu autorów pokusiło się o całościowe opracowanie tego zjawiska, nazywanego „czeskosłowackim cudem filmowym”. Najbardziej wszechstronną pracą dotyczącą Nowej fali stała się dopiero wydana w 1993 roku praca Jana Žalmana *Umlčený film. Kapitoly z bojů o lidskou tvář československého filmu*. Z tego względu opublikowane w 2002 roku *Démanty všednosti. Český a slovenský film 60. let. Kapitoly o nové vlně* to – przede wszystkim – praca długo oczekiwana, a jednocześnie sporo wnosząca do badań nad fenomenem kina czechosłowackiego lat sześćdziesiątych.

Pod względem kompozycyjnym omawiana pozycja składa się z trzech niezależnych części, których autorami są długoletni badacze filmu, pedagodzy, współpracownicy najważniejszych czeskich czasopism filmoznawczych: Zdena Škapová, Stanislava Prádná oraz Jiří Cieslar.

Pierwszą z tych części stanowi studium Zdeny Škapovej *Cesty k moderní filmové poezii*, w którym Autorka, chcąc przedstawić drogi do nowej poetyki filmowej, koncentruje się na zagadnieniu narracji. Ogromnej przejrzystości ukazwanym przez Nią kierunkom zmian dodaje podział wywodu na dwa podrozdziały, z których pierwszy – *Opožděné vrcholy klasické narace/ epocha těsně před velkými změnami* – dotyczy narracji stosowanej w filmach powstałych krótko przed Nową falą i odwołuje się do bardzo trafnie wybranych ośmiu filmów powstałych w latach 1957–1960: *Romeo, Julie a tma* (1959, reż. Jiří Weiss), *Vyšší princip* (1960, reż. Jiří Krejčík), *žičkovská romance* (1958, reż. Zbyněk Brynych), *Probuzení* (1959, reż. Jiří Krejčík), *Zde jsou lvi* (1958, reż. Václav Krška), *Tam na konečné* (1957, reż. Ján Kadár i Elmar Klos), *Tři přání* (1958, reż. Ján Kadár i Elmar Klos) i *Touha* (1958, reż. Vojtěch Jasný). Drugi podrozdział, zatytułowany *Proměny narace 60. let*, ukazuje nowe formy wypowiedzi na przykładzie 56 filmów powstałych w Czechosłowacji w okresie nowej fali.

Tak bogaty materiał badawczy został poddany analizie przy zachowaniu w obu częściach wywodu jednolitej konstrukcji, opartej na kolejnym omówieniu poszczególnych tworzyw filmowych: czasu, akcji, bohaterów, miejsca akcji, stylu, obrazu, montażu i dźwięku.

Wybór tej metody badania wypowiedzi filmowych można uzasadnić, posługując się argumentami Marii Raczewy przedstawionymi w pracy *Nowa fala i nowa powieść*

(Kraków 1974). Autorka pojmując narrację jako proces łączenia podstawowych jednostek tworzywa w określone struktury tworzące sens w świadomości odbiorców, przyjęła za narrację filmową i literacką „sposób powstawania struktur wyłaniających się jako wyraz zorganizowania podstawowych jednostek tworzywa”¹.

Tak określone metody przeprowadzanego wywodu i poddanie analizie dzieł – często bardzo od siebie różnych – pozwalają Zdenie Škapovej na ukazanie następujących zmian w narracji nowofalowej (w porównaniu z okresem bezpośrednio ją poprzedzającym):

1. CZAS – odejście od chronologii ku przeplataniu się teraźniejszości z przeszłością, co z kolei jest związane z subiektywnym przeżywaniem czasu, ale również iluzją jego naturalnego upływu; Autorka zajęła się też związkiem świata wewnętrznego bohatera z otaczającą go rzeczywistością;
2. AKCJA – likwidacja związków przyczynowo-skutkowych i liniowego rozwijania zdarzenia na rzecz opowiadania w formie swobodnego łańcucha epizodów z otwartym zakończeniem;
3. BOHATEROWIE – zmiana postaci z wyraźnymi konturami charakteru na antybohatera i postać z charakterem kontrowersyjnym, rozwinięcie subiektywnej perspektywy w kierunku wariacji na temat kryzysu egzystencji i ukazywania tragikomicznego wymiaru życia;
4. MIEJSCE AKCJI – zwiększenie roli otaczającego świata: ze współaktora dramatu do autonomicznego i pełnowartościowego elementu wypowiedzi;
5. STYL – zwielokrotnienie podziału na warstwy znaczeniowe dzieła filmowego oraz wyodrębnienie się indywidualnych rękopisów reżyserskich;
6. OBRAZ – odejście od starań o obiektywizację oraz dokładnej znaczeniowej hierarchizacji obiektów i ujęć w kierunku subiektywizacji ukazanej poprzez zwielokrotnienie informacji przekazywanych w ramach autentyczności w miejsce kompozycyjnego uporządkowania obrazu; wykorzystanie wieloznacznej funkcji koloru;
7. MONTAŻ – przejście od montażu będącego niewidzialnym przewodnikiem po wydarzeniu do montażu wewnątrzjęzykowego, opartego na zasadzie swobodnych skojarzeń; łączenie kadrów jako wyraz subiektywnego odbioru rzeczywistości, ale również element komentarza autorskiego.
8. DŹWIĘK – wykorzystywanie takich elementów jak język mówiony, dramaturgia ciszey, charakteryzująca rola wypowiedzi, kontrast muzyki i obrazu w miejsce widocznych do niedawna starań o wiarygodność i ograniczanie roli akompaniamentu.

Oprócz wyodrębnienia przedstawionych powyżej kierunków zmian, Autorka również podkreśla, jak wielki nacisk na tym etapie rozwoju kina czechosłowackiego kładziono na formę dzieła, a także to, że sama przemiana narracji jest zjawiskiem bardzo złożonym i obejmuje wszystkie elementy tworzywa filmowego.

¹ Por. M. Raczewa, *Wzory literackie narracji filmowej*, [w:] tejsze, *Nowa fala i nowa powieść*, Kraków 1974, s. 17–18.

Rozwinięciem badań podjętych przez Zdenę Škápovą, a zwłaszcza poruszanych przez Nią zagadnień związanych z bohaterem filmów nowofalowych, jest studium zaproponowane przez Stanislavę Přádną w drugim rozdziale omawianej pracy – *Poetika postav, typů, (ne) herců*. Zasadniczym celem wyводу jest omówienie ukazwanego w filmach Nowej fali obrazu człowieka tych czasów, nakreślenie jego portretu na przykładzie konkretnych postaci, typów bohaterów, ich reżyserskiego ujęcia i aktorskiej interpretacji. Podejmując tak szerokie ujęcie tematu, Autorka podzieliła swoje studium na trzy podrozdziały, z których pierwszy – *Postavy a fenomén neherectví ve filmech nové vlny* – oparty jest na poglądzie, iż podstawą zróżnicowania postaci jest przede wszystkim stanowisko, jakie wobec nich zajmuje reżyser. Ta część wywodów została skonstruowana na zasadzie omówienia kolejnych bohaterów wybranych filmów znanych czeskich twórców kina: Formana: *Konkurs, Černý Petr, Lásky jedné plavovlásky*; Uhra: *Slnko v sieti*; Krivánka: *Deň náš každodenný*; Passera: *Intimní osvětlení*; Papouška: *Nejkrásnější věk, Ecce homo Homolka*; Chytilovej: *Strop, Pytel blech, O něčem jiném* i Němca: *Démanty noci*.

Dwa kolejne podrozdziały są ze sobą ściśle powiązane, ponieważ Autorka, stawiając w opozycji postaci stylizowane i psychologiczne, poświęciła każdemu z tych typów kolejną część swej pracy, dokonując jednocześnie interesujących podziałów w ich obrębie. *Stylizované figury*, w zależności od sposobu stylizacji, zostały omówione na następujących przykładach i przy użyciu następujących kryteriów:

1. Gra a granie: *Rozmarné léto, Sedmikrásky, Ovoce stromů rajských jíme, Hotel pro cizince*;
2. Gra imaginacyjna: *Zbehovia a pútnici, Kristové roky, Vtáčkovia, siroty a blázni, Slávnosť v botanickej záhrade, Lalie poľné*;
3. Naśladownictwo: *O slavnosti a hostech, Postava k podpírání, Případ pro začínajícího kata, Konec srpna v hotelu Ozon, Spalovač mrtvol*.

Wydzielenie *Psychologických postav* zostało oparte na konstrukcji bohaterów w zależności od czasu akcji utworu, stąd podział:

1. Dramat jednostki na tle wojny: *Obchod na korze, Kočár do Vidně, Adelheid, Ostře sledované vlaky*.
2. Dramat codziennej egzystencji: *Každý den odvahy, Návrat ztraceného syna*.
 - a) intelektualisci;
 - b) wojskowi.
3. Bohater zbiorowy: *Transport z ráje, Všichni dobří rodáci, Skřivánci na niti, Hoří má panenko, Den sedmý, osmá noc*.

Tak wszechstronne spojrzenie na bohatera filmowego czechosłowackiej Nowej fali pozwoliło Autorce na nakreślenie jego pełnego i niezwykle interesującego obrazu, a jednocześnie wykazanie społecznych, politycznych i historycznych okoliczności, które wpłynęły na jego ukształtowanie. Zwróćmy jednak uwagę, iż elementem łączącym wszystkie podrozdziały pracy Stanislavy Přádné jest szczególnie zaintereso-

sowanie fenomenem aktorstwa niezawodowego². Angażowanie amatorów do ról filmowych było jednym z najbardziej widocznych rysów czechosłowackiej Nowej fali, jednak zdaniem Badaczki fakt ten nie wynikał z potrzeby pokazywania na ekranie nowych twarzy, ale pragnienia powrotu do pierwotnej naturalności człowieka i przedstawiania prawdy o nim samym i o jego egzystencji. Jest to również element łączący ten okres w kinematografii czeskiej i słowackiej z dokumentującymi technikami *cinéma vérité*.

Ukazane przez Zdenę Škápovą kierunki zmian w technikach narracji mają ścisły związek z tendencją, którą krytyka francuska określiła mianem *Nowa fala*³. Głównym bowiem założeniem twórców tego kierunku (Alaina Resnais, Jean-Luc Godarda, François Truffaut) było zerwanie z dotychczas stosowaną narracją wywodzącą się z XIX-wiecznej powieści, a polegającą na logicznym łańcuchu przyczynowo-skutkowym wydarzeń, wyraźnym zarysowaniu charakterów postaci i jasno sformułowanym przesłaniu moralnym. Postulowali oni opisywanie rzeczywistości w taki sposób, w jaki postrzega ją człowiek, stosując w tym celu narrację prowadzoną z perspektywy jednego bohatera, niechronologiczną budowę utworu i dokumentalny zapis zdarzeń.

Francuska Nowa fala oraz *cinéma vérité* są uznawane za dwie tendencje kina zachodnioeuropejskiego, które złączyła w sobie czechosłowacka Nowa fala. Fakt ten wskazuje na to, że badania Zdeny Škápovej i Stanislavy Přádné, mimo różnych aspektów omawianego zagadnienia, mają charakter całościowy i stanowią pełny obraz najważniejszych zjawisk w kinematografii czechosłowackiej lat sześćdziesiątych.

Zamieszczony w trzeciej części omawianej pracy esej Jiřego Cieslara, wbrew odmienności gatunkowej i metodycznej, w ciekawy sposób nawiązuje do badań przeprowadzonych przez Stanislavę Přádną i Zdenę Škápovą. Autor bowiem zajmuje się postacią aktora i reżysera teatralnego Miroslava Macháčka, pojmując przy tym aktora jako element warstwy obrazowej i słownej tworzywa filmowego. Cieslarowi udało się nakreślić interesujący portret tej postaci nie tylko dzięki ukazaniu najważniejszych faktów z jego życia osobistego i artystycznego, ale również dzięki przytoczeniu wypowiedzi twórców, którzy mieli okazję z nim współpracować.

Największą wartością tej części *Démantův všednosti* stanowi analiza aktorskiej kreacji stworzonej przez Miroslava Macháčka w roli żydowskiego lekarza Armina Brauna w filmie Zbyňka Brynychy ... *a pátý jezdec je Strach*. Cieslar bowiem uchwyci-

² Kwestia aktorstwa zajmuje bardzo ważną rolę w dotychczasowym dorobku badawczym Autorki, wystarczy wspomnieć takie prace, jak *Marcello Mastroianni – Herectví dane přirozeností*, „Film a doba” 1983, č. 7, s. 388–399; *Herecké diagnózy Olega Jankovského*, „Film a doba” 1984, č. 2, s. 82–87 czy *Prózy Bohumila Hrabala ve filmu (zamýšlení nad režijní a hereckou interpretací)*, [w:] *Film a literatura*, Praha 1988, s. 199–228.

³ Przejęcie przez kino czechosłowackie nazwy wprowadzonej przez krytyków francuskich nie oznacza identyczności tych kierunków. Czechosłowackim filmowcom, o czym była już mowa, udało się wnieść do swoich dzieł własną odrębność i wytworzyć charakterystyczne dla siebie rysy twórczości filmowej tamtego okresu.

Jubileum profesora Milana Jelínka

cił sposób, w jaki aktor, którego zainteresowania skupiały się wokół teatru i klasyki teatralnej, a jedną z jego najważniejszych wcieleń był szekspirowski Hamlet, stworzył tę niezwykłą rolę z jej najważniejszym elementem – słynnym monologiem bohatera.

Uznając wyjątkowość tej kreacji, można metaforycznie nazwać ją diamentem, wracając tym samym do poetyckiego określenia użytego w tytule omawianej pracy. Określenie *Démanty všednosti* zdaje się nawiązywać do – opartego na opowiadaniu Arnošta Lustiga *Tma nemá stín* – filmu Jana Němca *Démanty noci*. Jest to jednak mylna interpretacja, opisując bowiem „diamenty codzienności” Autorzy zbliżają się do hrabalowskiego określenia „perličky na dně”⁴, ukazując tym samym wyjątkowość filmów powstałych w okresie nowej fali na tle wcześniejszej, ale również późniejszej, kinematografii.

Studium Zdeny Škápovej jest z pewnością bardzo rzetelną analizą poetyki filmowej w okresie Nowej fali. Poprzez opisanie jej w tak różnych aspektach udało się stworzyć w omawianej pracy nie tylko bogaty i wszechstronny portret kina czechosłowackiego lat sześćdziesiątych, podkreślić jego specyfikę na tle kina światowego, ale również uchwycić przedstawiany w filmach Nowej fali obraz czasu i portret człowieka z połowy XX wieku. W ten sposób praca ta staje się bogatą lekturą dla wszystkich, którzy wciąż chętnie powracają do filmów z okresu czechosłowackiej Nowej fali.

Małgorzata Walczak, Opole

⁴ Warto wspomnieć, iż film *Perličky na dně*, nakręcony na podstawie opowiadań Bohumila Hrabala przez młodych reżyserów (Menzel, Němec, Schorm, Chytilová, Jirěš), jest uznawany przez niektórych krytyków za manifest Nowej fali.

V červnu letošního roku se dožil významného životního jubilea prof. PhDr. Milan Jelínek, CSc., emeritní profesor Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. I když všichni lingvisté pana profesora znají, mezi slavisty a bohemisty má své spolupracovníky a také své žáky, připomeňme si jeho životní osud a odbornou dráhu.

Prof. Milan Jelínek se narodil v Brně a v meziválečném období v prostředí tehdejšího bilingvního Brna také vyrůstal. Městské česko-německé společenské a kulturní prostředí a pozdější Masarykovy (i masarykovské) názory formovaly mj. i jeho životní postoje. V roce 1942 maturoval na Prvním reálném gymnáziu v Brně, ale další plány mu dočasně zkrížilo totální nasazení v Rakousku.

Jako mladý člověk působí rovněž v protinacistickém odboji a prožívá opakované zatčení a věznění policií i gestapem, a to např. ve Vídni, v Brně v Kounicových kolejích, ve Vratislavi, v Reichenbachu u Plavna. Ostatně ono zadržení režimem a omezování osobní svobody okusí ještě několikrát později v jiné situaci, kdy je stíhán komunistickou Státní bezpečností.

Po válce v květnu 1945 přichází M. Jelínek na někdejší Filozofickou fakultu brněnské univerzity a studuje češtinu, ruštinu a srbochorvatštinu. Nadto se věnuje němčině, angličtině a francouzštině. Brněnské vysokoškolské prostředí poválečných let ho výrazně ovlivnilo. Při studiu se ještě v Brně setkává s profesorem B. Havránkem, na přednáškách a seminářích z české a ruské gramatiky osobně poznává prof. F. Trávníčka, prof. A. Kellnera aj., z významných literátů je přímým pamětníkem profesorů J. Vilikovského a Ant. Grunda.

Po absolvování fakulty sledujeme Jelínkův další intenzivní odborný růst. V roce 1950 získal hodnost doktora filozofie (PhDr.) obhájením práce zabývající se analýzou stylu Rudolfa Těsnohlídka a v době svého působení v brněnské pobožce Ústavu pro jazyk český (1953–1956) dosáhl v polovině 50. let kandidatury (CSc.), a to prací zaměřenou na syntaktickostylistické tendence v obrozeneckých literárních textech. Po příchodu na Filozofickou fakultu v Brně připravuje odbornou práci o dějových substantivech a posléze se habilituje. V r. 1960 se tedy stává docentem a už v r. 1964 v poměrně mladém věku dosáhl profesury.

S brněnským univerzitním prostředím je spjata nejen odborná a pedagogická práce pana profesora, ale také činnost organizační a řídicí. Ve 2. pol. 60. let působí M. Jelínek ve funkci děkana Filozofické fakulty a později vykonává úřad prorektora brněnské univerzity (1966–1969).

V šedesátých letech pobýval prof. Jelínek také na zahraničních univerzitách, přednášel na pařížské Sorbonně a v německém Greifswaldu.

Za dobu svého působení v univerzitním prostředí doma i v zahraničí vychoval tisíce studentů, budoucích češtinářů, a za svůj odborný růst mu také vděčí novináři, kulturní a odborní pracovníci, mnozí současní vysokoškolští učitelé a vědečtí pracovníci. Na vysoké škole přednášel nejen o stylu a obecné stylistice, ale zaměřoval se také na stylistiku praktickou, věnoval se vývoji jazyka, jazykovému purismu, spisovnému jazyku a otázkám jazykové kultury v nejširším pojetí. Setrvání prof. M. Jelínka na brněnské univerzitě v 60. letech bylo však v letech normalizace přerušeno. Za své politické postoje byl zbaven pedagogického působení na vysoké škole, nesměl publikovat a veřejně přednášet. V té době se opět stává vědeckým pracovníkem Ústavu pro jazyk český a s nemenší intenzitou ve změněné situaci dále pracuje.

Po pádu komunistického režimu na sklonku roku 1989 se M. Jelínek vrací na univerzitu a aktivně se účastní nového koncipování brněnského univerzitního života, mj. především bezprostředně po revoluci vykonává úřad rektora Masarykovy univerzity v Brně (1990–1992). V téže době působil také jako předseda kolegia rektorů československých vysokých škol (1991–1992). V době svého rektorského působení v Brně se zasloužil o zřízení a vybudování Slezské univerzity v Opavě, na jejíž Filozoficko-přírodovědeckou fakultu ještě později několik let zajíždí jako její vyučující.

Odborná práce M. Jelínka je nesmírně rozsáhlá. Už za prvního působení v Ústavu pro jazyk český se věnoval vývoji jazyka, zvláště pak studoval jazyk literatury českého národního obrození, věnoval se českému purismu (posléze purismu v evropském kontextu), otázkám spisovnosti a vůbec jazykové kultury, problematice stylu a stylistiky a jiným tématům a oblastem jazyka. Výraznou sférou jeho zájmu byl rovněž vývoj současné češtiny a jazykové vztahy česko-slovenské, prezentované nejen u nás, ale i v zahraničí (Slovensko, Polsko, Německo, Srbsko aj.).

Prof. M. Jelínek začíná publikovat už koncem 40. let, kdy se už také aktivně zařazuje do lingvistického života. V 50. a 60. letech mj. rozpracovává pojetí stylu a stylistiky a věnuje se publicistickému stylu. Z této doby si připomeňme např. monografii *O jazyku a stylu novin* (Praha 1957) a mnoho odborných statí a časopiseckých článků včetně odborně popularizačních.

Prezentace výsledků vědecké práce M. Jelínka pokračuje i později, i když jsou od počátku 70. let jeho publikační možnosti výrazně omezeny právě v souvislosti se zákazy normalizačního období a v souvislosti s jeho nuceným odchodem z místa vysokoškolského pedagoga. V té době Jelínek publikuje buď pod zapůjčenými jmény, nebo své výsledky zveřejňuje uvnitř pracoviště. Např. v Ústavu pro jazyk český vychází Jelínkova monografie (ale bez uvedení autorova jména na vnějším titulním listě) s názvem *Stylistické aspekty gramatického systému*, a to pouze jako interní tisk Ústavu, i když z ní stejně tehdy studovali všichni bohemisté, včetně brněnských vysokoškolských studentů.

Nelze opomenout desítky dalších aktivit našeho jubilanta. Jmenujme alespoň společenskou a kulturní činnost týkající se česko-slovenských vztahů, účast prof. Jelínka na činnosti odbojářských organizací, významné byly nesčetné neoficiální aktivity M. Jelínka a jeho rodiny (v níž měl vždy oporu) v letech normalizace,

zahrnující pořádání bytových seminářů s filozofickými, historickými, politickými nebo kulturními tématy, vydávání samizdatové literatury apod.

Po listopadu 1989 neustává náš jubilarant ve svých společenských činnostech, opět se účastní veřejného života, pracuje se sdělovacími prostředky a rozvíjí svou odbornou činnost popularizační. Podílí se na nové organizaci vysoké školy a s novým elánem pokračuje ve své vědecké práci.

Za své zásluhy byl vyznamenán doma i v zahraničí. Získal pamětní medaili Masarykovy univerzity a francouzský řád *Commandeur dans l'Ordre des Palmes académiques*.

Nemůžeme na tomto místě projít celou vědeckou práci, zvl. publikační činnost M. Jelínka v Česku i v zahraničí. Jubilarantova bibliografie za léta 1947–1997 je zachycena ve sborníku *Jazyk a kultura vyjadřování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám* (Brno 1998) a publikace za léta 1998–2002 nalezneme v posledním připravovaném „Sborníku prací FF MU“ (Brno, A 51, 2003).

Ze stěžejního díla posledních let si připomeňme např. spoluautorství v kolektivní Příruční mluvnici češtiny (Praha 1995), v níž v kapitole o stylistice navázal na teorii konkurenčních množin výrazových prostředků (rozpracovanou ve Stylistických aspektech gramatického systému) a přináší nové pojetí stylistické teorie, které vychází z komunikační situace a příslušných promluvových stylů. M. Jelínek vymezuje styly jedinečné (singulární), styly obecné (objektivní proti subjektivním) a styly funkční. Při vědomí diferencované komunikace v konkrétních komunikačních situacích vypracoval typologii stylistických konkurenčních výrazových prostředků a podává výklad jednotlivých jazykových konkurencí (konkurence mezi znaky různých kódů apod.).

Výsledky odborné práce prof. Jelínka při zkoumání stylu se také odrážejí v pojetí stylistických hesel, která připravil pro vydaný rozsáhlý *Encyklopedický slovník češtiny* (Praha 2002). Kromě jiného vymezuje také styl dramatický, esejistický, oficiální a soukromý, prozaický a poetický.

Připomeňme ještě jinou Jelínkovu práci, svědčící o šíři tematického záběru jeho odborné činnosti. Jelínkovy teoreticky podložené znalosti rétoriky se objevují v několika kapitolách rozsáhlé kolektivní monografické práce, která vyšla zásluhou prof. M. Jelínka a dr. B. Švandové v nakladatelství Masarykovy univerzity v Brně. Je to kniha odborných statí s názvem *Argumentace a umění komunikovat* (Brno 1999) a prof. Jelínek má na práci nejen výrazný autorský podíl, ale byl také jejím spoluredaktorem. Dílo podává základní poučení o veřejné ústní komunikaci a o podmínkách její funkčnosti, úspěšnosti a persvazi. Čtenářům přibližuje zásady pozitivní komunikace, sleduje vhodnou argumentaci a logiku při komunikaci. I když výklady začínají teoreticky pojetými filozofickými úvahami o jazyce, o jeho podstatě a o přesnosti a pravdivosti našich tvrzení (B. Švandová), vydaná práce splňuje všechny předpoklady praktické příručky řečnictví. Její autoři (kromě M. Jelínka také M. Krčmová, M. Křístek, K. Pala, J. Frostová, A. Míkulková) se zaměřují na jazyk v komunikaci

a sledují mj. specifické rysy lexika, výslovnost, péči o hlas a z hlediska didaktického i řečnické principy v pedagogické praxi.

Prof. Jelínek je autorem rozsáhlých kapitol s názvy *Z dějin řečnictví*, *Stylistické předpoklady úspěšnosti veřejného projevu*, *Výběr tématu a jeho strukturování* a *Syntaktická výstavba promluvy*. Vzhledem k tomu, že uvedená kolektivní monografie z řečnictví byla mj. koncipována i jako pomocník budoucím učitelům při jejich pedagogické praxi, byl její náklad brzy rozebrán.

Odborné zájmy M. Jelínka se vždy týkaly také analýzy individuálních stylů různých osobností českého vědeckého, politického a kulturního života. Patřili k nim např. jak naši současníci (V. Havel, J. Šabata aj.), tak politici a literáti minulých dob – T. G. Masaryk, O. Urban aj. Z posledních let si připomeňme např. studie *K Masarykovu jazyku a stylu v díle »Rusko a Evropa«* (in: *Tomáš Garrigue Masaryk a ruské revoluce*, Hodonín 1998), *Evropský jazyk Masarykově* (in: *Evropanství a Tomáš Garrigue Masaryk*, Hodonín 1999) a jiné, ostatně Masarykově osobnosti se jubilat věnoval i z jiných stránek (filozofických, politických, občanských apod.).

Závažným tématem, jemuž se intenzivně a se zaujetím věnuje jubilat celý život, je také už zmiňovaný český purismus, a to i v celoevropských souvislostech. Vedle množství kratších statí vznikajících v průběhu několika desítek let se purismem zabývá i rozsáhlá německy psaná studie s názvem *Der Purismus in der Entwicklung der tschechischen Schriftsprache im 19. und 20. Jahrhundert* (in: *Trost, H. K., ed.: Deutsch-Tschechische Sprachbeziehungen*, Regensburg 2002).

Z ostatních novějších prací týkajících se purismu považujeme za vhodné připomenout alespoň některé studie: *Tažení českých puristů proti novým výrazům s předložkovou funkcí* (v „Sborníku prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity“ 1999), *Josef Zubatý jako kritik českého jazykového purismu* (in: *Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag*, München 1999), *Novodobý český purismus a jeho překonání* (in: *Kritický sborník XIX*, 1999–2000), *Václav Ertl jako kritik jazykového purismu* (v „Sborníku prací Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě“ 2001), *Puristické zásahy Františka Bartoše do textu Babičky Boženy Němcové* (v „Sborníku Památníku národního písemnictví“ 34, Praha 2002) aj. Je příznačné, že mnohé studie přerostly rámcem českého kulturního prostředí a M. Jelínek pojímá purismus jako součást evropského jazykového i kulturního dění.

Neméně významná byla a nadále trvá také jubilatova činnost vědecká i přednášková, zvl. popularizační. S nevšedním zájmem sleduje vývoj kodifikace spisovné češtiny, věnuje se také praktickým otázkám jazykové kultury a vždy trpělivě vysvětluje svým posluchačům nové jazykové jevy. Oceňujeme také vynikající schopnost pana profesora Jelínka zajímavě přednést své myšlenky na různých fórech, argumentovat příklady a živě o nich diskutovat. Obdivuhodná je pile, aktivita, neutuchající vitalita, ale také zvidavost v oboru a především nesmírná pracovitost jubilanta, který vždy šel a stále jde cílevědomě za vším, co považuje za potřebné a správné. A to pro vědu, školu i společnost.

Vědecké dílo profesora Milana Jelínka je svým širokým tematickým rozpětím zrcadlem stavu a vývoje české lingvistiky druhé poloviny minulého století. Ale ještě není uzavřeno a přibývají nebo přibudou práce další, nové. Z vyjádření pana profesora víme, že je rozpracována edice Masaryka a této významné osobnosti se z různých aspektů věnuje celý život. Nadto se M. Jelínek chystá k syntéze všech svých stylistických prací a přípravných studií s úmyslem vydat soubornou stylistiku. Na další zpracování čeká také shromážděný rozsáhlý materiál, který souhrnně ukáže dějiny českého jazykového purismu, a jsou tu další a další úmysly.

Toto připomenutí výročí narození není mezníkem, ale jen krátkým ohlédnutím, protože pan profesor má ještě bohaté plány před sebou. A proto přejeme váženému jubilatovi do dalších let ještě mnoho nových životních úspěchů, neustávající tvůrčí elán, dobrou pohodu a především stále zdraví.

Eva Minářová, Brno

Jubileusz Profesora Edwarda Lotki

W roku ubiegłym z okazji siedemdziesiątych urodzin Profesora Edwarda Lotki Katedra Bohemistyki Uniwersytetu F. Palackiego wraz z Zakładem Filologii Polskiej Katedry Sławistyki oraz Ołomunieckim Oddziałem Czeskiego Towarzystwa Językoznawczego zorganizowała międzynarodowe seminarium naukowe pn. „Czeskie, polskie i słowackie kontakty językowe i literackie”, seminarium tematycznie związane z badaniami naukowymi prowadzonymi przez Jubilata. Była to wspaniała okazja do uczczenia jubileuszu jednego z najbardziej znanych w Polsce (i nie tylko) językoznawców czeskich.

Profesor PhDr. Edward Lotko, CSc. urodził się 18 stycznia 1932 roku w Komorní Lhotce na Šlasku Cieszyńskim. Jednak całe Jego życie naukowe związane jest z Ołomuńcem. Tu na Uniwersytecie F. Palackiego studiował filologię czeską i filologię polską. Tutaj także w 1956 roku został przyjęty jako asystent do Katedry Języka i Literatury Czeskiej. Stąd też dwa lata później wyjechał do Polski, gdzie pracował jako lektor języka czeskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie (1958–1961). Tu również po powrocie, w roku 1962, zdał egzaminy i obronił pracę doktorską, w wyniku czego uzyskał stopień naukowy doktora nauk filologicznych, który – *nota bene* – nostryfikował na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Następnie poświęcił się pracy dydaktycznej i naukowej, co zaowocowało habilitacją w 1990 roku. Dwa lata później uzyskał tytuł naukowy profesora w dziedzinie językoznawstwa czeskiego, nieprzerwanie pracując w Katedrze Bohemistyki Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu F. Palackiego w Ołomuńcu.

Działalność publikacyjna Profesora jest bardzo rozległa. Liczy około 180 publikacji, w tym 5 monografii i 5 skryptów. Również pod względem tematycznym należy

podkreślić szerokie spektrum zainteresowań Jubilata, który zajmował się nie tylko współczesnym językiem czeskim, ale również językiem polskim i słowackim. Jego prace wnoszą do badań językoznawczych wiele nowego spojrzenia na tę problematykę oraz twórczej myśli. Zajmował się przede wszystkim zaprzeczeniem w języku czeskim w ujęciu synchronicznym. Nie należy też zapominać o Jego długoletnich zainteresowaniach retoryką i teorią komunikacji.

Rozpoczął bardzo wcześnie. Już bowiem jako student w 1954 roku opublikował w czasopiśmie „Zwrot” swój pierwszy artykuł *Krótce o geografii lingwistycznej*. Później już (od roku 1959) regularnie ukazywały się Jego prace, np.: *Interjekční věty v západotěšínských nářečích*, *W sprawie gwar mieszanych i przejściowych*, *Obecny stan badań nad użyciem syntaktycznym bezokolicznika w językach czeskim i słowackim* (1962), *Infinitiv příslovečný na Těšínsku*, który stał się wprowadzeniem do pierwszej monograficznej pracy pt.: *Funkcje syntaktyczne bezokolicznika w gwarach zachodnioczeskich* (1964).

Warto zwrócić uwagę, że już wtedy podjął temat, którym zajmował się później przez wiele lat, a mianowicie problem zaprzeczenia w języku czeskim i polskim (por. artykuł *K otázce slovnědruhové platnosti výrazu »ani«*, 1959). W latach 1967–1971 powstało osiem cyklicznych artykułów o zaprzeczeniach opublikowanych w czasopiśmie i pracach zbiorowych krajowych i zagranicznych, np.: *Zur Problematik der lexikalischen Negation im Tschechischen*, *O možnostech negovat*, *Lexikální negace v českých dialektech*, *komparace a negace*. Efektem pracy nad tym zagadnieniem była syntetyzująca monografia *Lexikální negace v současné češtině* (1973). Główną tezę tej pracy jest stwierdzenie, że leksykę przeczącą należy badać zarówno pod kątem paradygmatycznym, jak i w planie syntagmatycznym (do zaprzeczeń wraca Profesor E. Lotko całkiem niedawno w pracy *O záporných slovech v novém slovníku neologismu*, 2000).

Drugim polem badawczym Profesora E. Lotki była typologia języków. W jej obrębie wydzielał „typy językowe”, których dokładny opis przedstawił w artykule zamieszczonym w zbiorze ołomunieckich slawistycznych prac językowych i literackich (1974). Później zaś jeszcze wielokrotnie w swych artykułach do tego problemu nawiązywał, np.: *K jazykovému typu češtiny a polštiny*, *O některých aspektech typologického zkoumání slovanských jazyků*, *Język polski z typologicznego punktu widzenia*, *O typologicky relevantních jevech ve slovní zásobě slovanských jazyků* i innych. Ten kierunek dociekań naukowych Profesora E. Lotki doczekał się finału w monografiach: *Polština a čeština z hlediska typologického* (1981), *Čeština a polština v překladatelské a tlumočnické praxi* (1986), *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny* (1997). Egzemplifikacją powyższych badań był skrypt *Zradná slova v polštině a češtině. Lexikální pohled a slovník* (1992). Wiele prac z tego zakresu opublikował Jubilat również w czasopiśmie polskich, słowackich i rosyjskich. Wszystkie te prace uważano za pierwsze prace na polu przekładoznawstwa lingwistycznego. M. Komárek mówił o nich, że jest to wstęp do lingwistycznej teorii przekładu, w których Autor nawiązał do tradycji języków czeskiego i polskiego. Zgromadził materiał, który mógłby w przy-

szłości doprowadzić do lingwistycznej konfrontacji tychże języków. Ponadto różnice między językiem polskim a czeskim konsekwentnie interpretował ze stanowiska współczesnej typologii językowej, rozpoczętej wprawdzie przez językoznawców praskiej szkoły strukturalnej, ale potrafił ją włączyć do współczesnego systemu językoznawczego.

Kolejnym kręgiem zainteresowań naukowych Profesora E. Lotki jest retoryka, która także wykładała na Uniwersytecie. Wraz z Edwardem Petrú, Aleną Štěrbovą, Karlem Vítkiem opublikował w roku 1975 pracę *Mluvený projev*, a następnie *Retorika* (z podtytułem *Základy teorie řečnictví s komentovanými ukázkami*). Prawie dwadzieścia lat później (w 1997 r.) ukazała się monografia *Kapitoly ze současné retoriky* Jego autorstwa, w której określił własne rozumienie retoryki (nie jako zbiór terminów, ale jako środek skutecznej komunikacji).

Profesor Edward Lotko poświęcał się również pracy dydaktycznej. Spod Jego pióra wyszło kilka skryptów uniwersyteckich, np. *Jazyk a jazykověda* (1974, który napisał wspólnie z Mirkiem Čejką), *K aktuálním metodologickým otázkám jazykovědy* (1978, współautor Miroslav Komárek) czy *Slovník lingvistických terminů pro filology* (w roku 2000 ukazało się uzupełnione wydanie).

Osiągnięcia badawcze Profesora Edwarda Lotki w dziedzinie lingwistyki konfrontatywnej zarówno w sferze teorii, jak i w sferze odniesień praktycznych, są nie tylko niezaprzeczalnie ważne, ale także zapewniają Jego dziełu trwałe miejsce w dorobku językoznawstwa zachodniosłowiańskiego. Jednocześnie włączają się i wyjaśniają wiele ważnych zagadnień dotyczących rozwoju i współczesnego stanu języka czeskiego i polskiego. Życzymy Jubilatowi, aby jeszcze przez wiele lat cieszył się dobrym zdrowiem i „przelewał swoją wiedzę na papier”, ku pokrzepieniu Jego uczniów i potomnych.

Agnieszka Zięba, Wałbrzych